

TRGOVINA RADNOM SNAGOM NA ISTOČNOM JADRANU
— RAZVOJ I ZNAČAJ*

Neven Budak

U okviru proučavanja društveno-ekonomskog razvoja na istočnojadranskom prostoru istraživanje položaja i uloge neslobodne i poluslobodne radne snage (serva i famula), nezaobilazan je fragment cjelokupne slike. Poseban aspekt potonjeg problema čini uloga trgovine radnom snagom. Njeno izučavanje pomaže da bolje shvatimo odnose između poslodavaca i posloprimalaca, ukazuje na veze između kriznih razdoblja u zaleđu i migraci a stanovništva, te, naposljetku, određuje njenu ulogu u općemediterranskoj, ili euroazijskoj trgovini ljudima.**

Prve se vijesti o odvijanju takve trgovine duž naše obale javljaju relativno rano. Tragove joj nalazimo u mletačkoj odredbi o zabrani trgovine robovima iz g. 960,¹ koja navodi na zaključak da je izvoz roblja iz Dalmacije

* Kvantitativne analize, čiji se rezultati ovdje iznose, izrađene su na temelju objavljene građe i to: Gregor Čremošnik, Izvori za istoriju roblja i servicialnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka, Istorisko-pravni zbornik I, sv. I, Sarajevo 1949 (dalje Čremošnik, Izvori); Mihailo Dinić, Iz dubrovačkog arhiva III, Beograd 1967 (Dinić); Kancelariski i notarski spisi 1278—1301, ur. G. Čremošnik, Beograd 1932 (Čremošnik I); Kotorski spomenici I, Zagreb 1951; II, Zagreb—Titograd 1982 (KS I i II); Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, 1279—1308, Zadar 1959 (Zjačić I); Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana i Gerarda iz Padove, Zadar 1969 (Zjačić II); Trogirski spomenici, dio I, sv. 1, Zapisci pisarne općine trogirске (1263—1273) (TS I); dio I, sv. 2 (1274—1294) (TS II); Zapisci notara Tomazina da Savere (1278—1282), Zagreb 1951 (Čremošnik II). Od neobjavljene građe upotrebljeni su ispisi Nade Klaić iz imbrevijatura zadarskog bilježnika Petra iz Sarčane (PS).

** Pregled literature o servima i famulima na području Hrvatske i Dalmacije bit će zasebno objavljen u Radovima Instituta za hrvatsku povijest 17, 1984, te sam zato ovdje izostavio inače uobičajeni historografski pregled. U navedenom pregledu, međutim, nisu citirana dva rada, te bih, uz ispriku autorima, taj propust ovom prilikom ispravio. Radi se o člancima Bariše Krekića, Contributo allo studio degli schiavi levantini e balcanici a Venezia (1388—1398), Studi in memoria di Federigo Melis II, Napoli 1978, 379—394. i Nenada Fejića, Trgovina bosanskim robljem u Barceloni krajem XIV i početkom XV veka, Istorijski časopis XXVIII, Beograd 1981, 27—47. Fejić u svom članku donosi i opširan spisak domaće i inozemne literature o trgovini servima u našim zemljama srednjega vijeka.

¹ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (CD) I, 43.

u Istre bio razvijen već u prvoj polovici X st., a možda i ranije, te da su u njoj bili posebno aktivni židovski trgovci. Iz toga bi moglo slijediti da ni tada trgovina ljudima nije smatrana časnim zanimanjem. Da ova zabrana nije bila dugotrajnijeg značenja vidimo 1075. kada se Zvonimir, prilikom krunidbe, među ostalim obvezuje papi da će zabraniti prodaju ljudi.² Iz tog su vremena i podaci što ih o kupoprodaji serva daje Supetarski kartular. Petar Crni nije imao poteškoća oko nabavljanja radne snage za svoj samostan, jer mu je ona bila nuđena s raznih strana; među onima koji su mu je prodavali bilo je Kotorana, Neretvana i Šibenčana. S obzirom na ove posljednje, očigledno se dobavljanje robova mora vezati i uz gusarenje duž obale, čime se uvijek iznova dolazilo do »robe«, barem do kraja XI, a možda i u XII stoljeću.³

U pokušaju periodizacije ove trgovine, prvo razdoblje, po našem mišljenju, završava krajem XIII stoljeća. Vijesti o kupoprodaji ljudi iz tog vremena potječu gotovo isključivo iz Dubrovnika, dok su one iz Zadra i Trogira vrlo rijetke.⁴ Vjerojatno bi slika ostala ista kada bismo imali pred sobom i nesačuvani izvorni materijal drugih gradova, no iz nje treba isključiti trg na Neretvi, koji je bez sumnje i tada predstavljao središte za trgovinu radnom snagom. Notarski spisi, prema tome, predočuju tek odraz toga prvog razdoblja intenzivnije trgovine, koje je prethodilo polustoljetnoj stagnaciji, odnosno opadanju.

Ono je karakteristično za područje čitave Dalmacije, kako sjeverne tako i južne. U Dubrovniku su od 1301. do 1352. zabilježene samo četiri prodaje serva.⁵ U Zadru je situacija vrlo slična: u razdoblju od 78 godina nije zabilježen ni jedan slučaj, a posljednji je trogirski ugovor registriran 1287. Objavljeni kotorski spisi iz g. 1326—1337 sadrže samo tri takva ugovora. Očigledno je da trgovina potkraj XIII st. zamire i da ponovo oživljava tek nakon pola stoljeća ili kasnije. Ta je cezura duža i jače izražena u onim mjestima koja ni inače nisu predstavljala središte za preprodaju serva, poput Zadra i Tro-

² CD I, 140.

³ Kako o tome u XIII st. nema vijesti, čini se da se situacija do tada već izmijenila. Gusarenje i dalje postoji, naročito u južnom i srednjem Jadranu, ali ono prestaje biti značajniji izvor za dobavljanje sužnjeva.

⁴ Antonio Teja, *Aspetti della vita economica di Zara dal 1289 al 1409*, parte II: *La schiavitù domestica ed il traffico delli schiavi*, 35—36, navodi postojanje samo jednog ugovora o kupoprodaji serva iz XIII stoljeća (23. XII 1289, Zjačić I, str. 185, br. 181), nakon kojega se slijedeći javlja tek 1367. Ovome bismo dodali još jedan ugovor iz 1289, a možda i iz 1279 (Zjačić I, 33—120), kojim Črnica iz roda Virevića prodaje jednu ancilu.

⁵ Taj je podatak dobiven, kao i ostali za XIV st., na temelju materijala što ga je objavio Dinić. Podaci koje je iznio Čremošnik (Izvori, 148—149) znatno se razlikuju u broju registriranih ugovora, ali ni oni ne utječu na drugačije karakteriziranje ovog razdoblja. Nismo ih uzeli u obzir, jer ih Čremošnik navodi samo do 1313. Dušanka Dinić-Knežević, *Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju tokom XIII i XIV veka*, *Glasnik Filozofskog fakulteta u Novom sadu*, XVI/1, 1973, 44, konstatira da za izvoz serva nema podataka od 1320. do 1352.

gira, ali je uočljiva i u Dubrovniku, koji je nakon Drijeva bio njen najvažniji centar. Zato mislimo, iako za to nemamo stvarnih dokaza, da prodavanje ljudi u trgu na Neretvi nije zamrlo ni u tom razdoblju, iako je bez sumnje i ovdje imalo smanjeni intenzitet.

Pedesetih godina XIV st. dolazi do nagle obnove izvoza serva iz Hrvatske i Bosne u dalmatinske gradove, ponajviše Dubrovnik i Zadar, a preko njih u Italiju i dalje na zapad. Ta je pojava vezana, dakako, uz općevropski razvoj, jer XIV st. donosi veću potražnju za radnom snagom serva. No, dok se u prvoj polovici stoljeća traže uglavnom muškarci za rad u obrtima i trgovini, od sredine stoljeća sve se više upošljavaju žene. Neosporno je na povećanu potrebu za radnom snagom pedesetih godina utjecala i kuga, koja je, npr. u Španjolskoj, prouzrokovala pojavu robovlasničke ekonomije, slične onoj na rimskim latifundijama.⁶

Masovni izvoz stanovništva iz Bosne poprimio je takve razmjere da su kralj i neki ugledni velikaši smatrali da se i sami moraju angažirati na njegovu sprečavanju. Istodobno, najvjerojatnije pod utjecajem razvijenije svijesti o čovjeku i društvu, a možda i crkve, u čitavoj se Evropi sa sve većim negodovanjem gleda na trgovinu robovima, pa se to odražava i duž čitave naše obale. Zbog toga kraj XIV i početak XV st. obilježavaju razdoblje borbe protiv takve trgovine, a njen se uspjeh ima uz to zahvaliti djelovanju vlasti u zaleđu i u primorskim komunama. Ne smijemo, ipak, precijeniti djelovanje izdanih zabrana. One bi u drugačijim okolnostima možda polučile veći uspjeh, ali u vremenu prodiranja Turaka na Balkanu nisu nipošto mogle zaustaviti odvođenje ljudi u ropstvo. Došlo je samo do promjene smjera, ali ne i intenziteta. Prodaja roblja u Italiju obnavlja se, pod utjecajem turskih ratova, sredinom XVI st., da bi s krajem toga stoljeća konačno prestala.⁷

a) *Prvo razdoblje*

Prve prodaje serva bil'eže se u Dubrovniku sredinom XIII stoljeća, a spominju se u tužbama konavoskog kneza Čedomira koji se 1253. žali zbog otmice svojih ljudi, kao i dvije godine kasnije u tužbi zbog otete i prodane ancile.⁸ Da je trgovina ove vrste bila starija i intenzivnija, pokazuje sam dubrovački statut, pa i carinski propisi.⁹ Statutom je bila određena cijena serva od 12 perpera, no to se u zbilji uglavnom kršilo, što je sasvim razumljivo. Izvozna je carina iznosila 1 perper po osobi, a pripadala je knezu (4 gr.)

⁶ Charles Verlinden, *L'esclavage dans l'Europe médiévale I*, Brugge 1935, 427—440.

⁷ Giuseppe Allachevich, *Mercato di schiavi a Spalato nel 1540*, Cronaca dalmatica, Zadar, 23. IX 1888.

⁸ Dinić-Knežević, n. dj., 40; CD IV, 600.

⁹ Aleksandar Solovjev — Mihajlo Peterković, *Dubrovački zakoni i uredbe*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda (Sol. — Pet.), Istorisko-pravni spomenici I, Beograd 1936.

i carini (8 gr.), ali samo za osobe više od dva lakta, dok je za one niže nije bilo.¹⁰ Uvozne su carine iznosile 4 groša po osobi, s time da su Slaveni koji su prodavali ili kupovali serve bili oslobođeni plaćanja.¹¹ Carina se plaćala na dan prodaje, a servi su se morali prijaviti najkasnije tri dana po dolasku u grad. Izvozna je carina, u istom iznosu, bila predviđena i za robeve koji su bili izvoženi na određeno vrijeme, ali je ta odredba, dodana na margini, odraz situacije u prvoj polovici XIV stoljeća.¹²

Za tadašnju dubrovačku privredu, prema tome, trgovina servima bila je ne mali izvor prihoda, iako ga ne možemo predočiti u točnim kvantitativnim vrijednostima. O tome svjedoči i veći broj sačuvanih ugovora s kraja XIII st., iz vremena neposredno nakon sastavljanja statuta.¹³

Koliko je danas poznato, u razdoblju 1280—1301. prodano je ukupno 269 osoba, od toga 90% žena i 10% muškaraca (Tabela I i grafikon I).

Postojanje određene stagnacije od 1283. do 1300. upućuje na izmjenično snaženje, odnosno slabljenje intenziteta trgovine, što je svakako bilo vezano

TABELA I: Broj i prosječne cijene prodanih ancila i serva u Dubrovniku 1280—1301

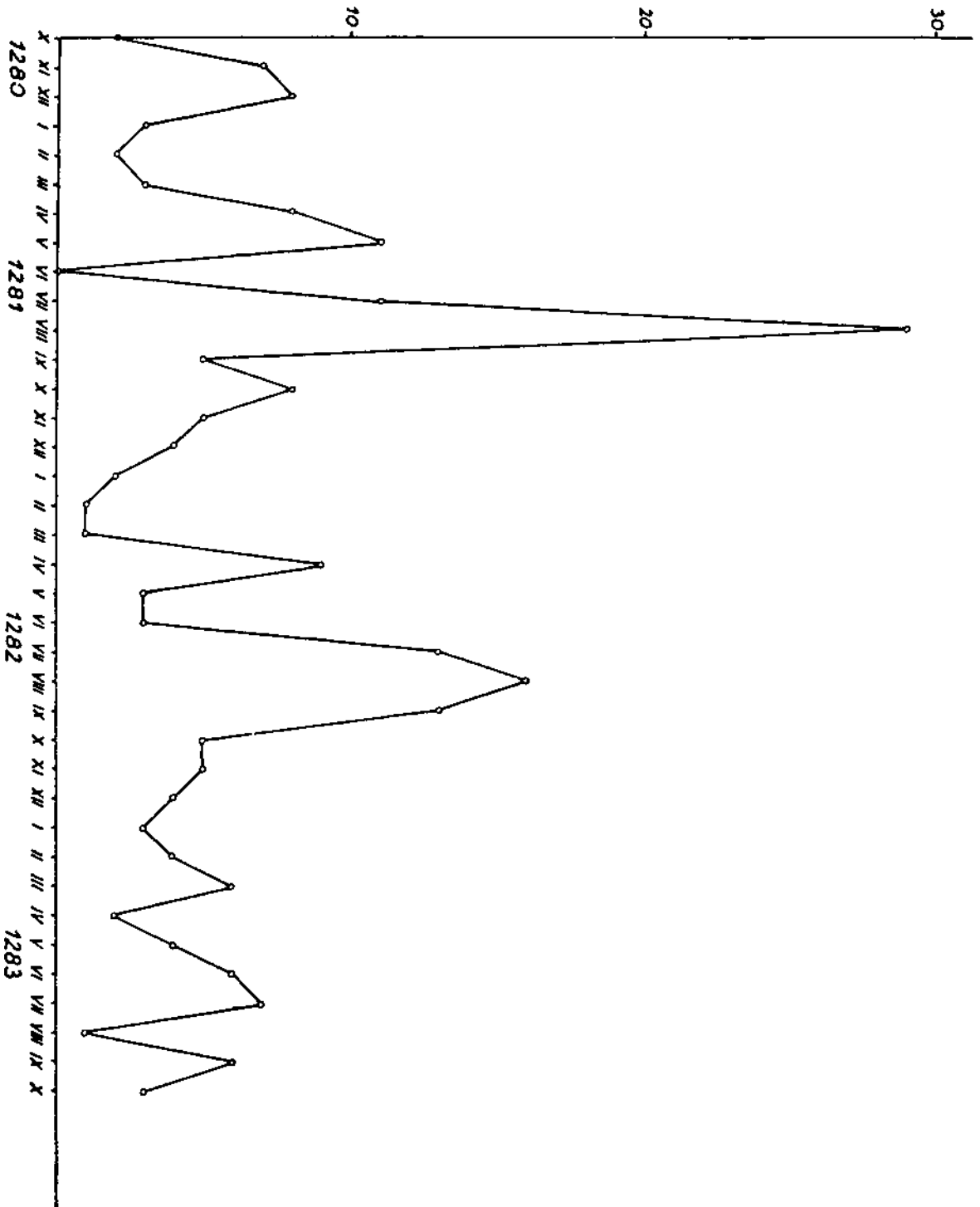
Godina	Broj prodanih žena	Prosječna cijena u solidima	Broj prodanih muškaraca	Prosječna cij. u solidima
1280	19	6,80	2	5,00
1281	83	8,36	8	8,47
1282	70	9,78	9	10,01
1283	34	12,16	7	8,50
1284	2	10,00	:	:::
::::	:	::::	:	:::
1299	5	19,00	:	:::
1300	18	20,84	2	6,00
1301	9	17,07	1	10,00
Ukupno	240	10,61	29	8,60

¹⁰ Statut Dubrovnika I, gl. 14 (StD).

¹¹ Statuta doane civitatis Ragusii XI (Stdo).

¹² Isto, XII.

¹³ Jedan od pokazatelja je i ugovor sklopljen 1279. između Dubrovčana i Kotorana, kojim se određuje carina za izvoz serva i ancila iz Dubrovnika, odnosno Kotora (CD VI, 297). Inače, o posebnim aspektima trgovine servima u Dubrovniku potkraj XIII st. pisalo je nekoliko autora. Vuk Vinaver, Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku II, 1953, posvetio je pažnju ne samo trgovini servima nego čak u većoj mjeri njihovoj ulozi u privrednom životu, te njihovu položaju. Smatrao je da su servi iz Bosne činili većinu takve radne snage u Dubrovniku, ne određivši točno što smatra pod Bosnom. Bariša Krekić, Dubrovnik i Levant 1280—1460, Beograd 1956; Dubrovnik /Raguse/ et le Levant au moyen age, Paris 1961. spomenuo je i nekoliko slučajeva kupoprodaje od strane Levantinaca, ali su takvi bili vrlo rijetki i tek ih kasnije, u XIV st., ima više. Pavo Živković, Mletačka trgovina

Grafikon I: Broj prodaja serva u Dubrovniku 1280—1283 prema mjesecima (str. 108)

uz prilike u zaleđu. Ondje su izmjene kriznih i konjunktornih perioda poticale, odnosno kočile izvoz radne snage. Na izvoz su, dakako, utjecale i potrebe tržišta koje je u određenim trenucima moglo, iz različitih razloga, potraživati više ili manje pomoćnih radnika. Do takvog se zaključka može doći na temelju kretanja cijena u istom razdoblju.

Uočljivo je, da povećanu prodaju ljudi ne prati, kako bi se moglo očekivati, pad cijena, a i smanjenje prodaje ne stoji u razmjernom odnosu s povećanjem ili padom cijena. To bi moglo značiti da su na formiranje cijena, ponude i potražnje utjecali u jednakoj mjeri faktori u zaleđu, kao i oni na tržištu u priobalnim komunama i dalje, uz mediteranske obale.

Također je evidentno da je muška radna snaga bila rjeđe prodavana od ženske, a da je vjerojatno bila i manje tražena, pa tako prosječna cijena serva u razdoblju 1280—1283. iznosi 8,75 solida, dok se istodobno za servu

TABELA II: Broj i cijene prodanih ancila i serva u Trogiru 1264—1279 (str. 111)

Godina	Broj prodanih žena	Cijena	Broj prodanih muškaraca	Cijena (libara)
1264			1	11
1271	1	18 libara		
1272	1	25 "	2	40
	1	40 "		
	1 (3)	28 "		
1274	1	20 "		
1275	1	28 "		
1277	1	9 "		
1279	1	5 "		
	1	5 "		
	1	4 "		
	1	6 "		
	1	7 "		
	1	8 "		
	1	30 solida		
	1	5 denara		
	1	6 "		
	1	11 "		
	1 (11)	55 "		
Ukupno	18		3	

bosanskim robljem u srednjem vijeku, Godišnjak Društva istoričara BiH 21—27 (GD BiH), Sarajevo 1976, analizirao je ugovore u kojima se kao kupci javljaju mletački trgovci. Velik broj prodaja od 1281. do 1283. objasnio je pojavom gladi u Bosni, a njenim prestankom pad broja prodaja potkraj stoljeća. Živković iznosi zanimljiv podatak, koji je preuzeo iz literature, da je samo u jednoj godini u Veneciji prodano serva u vrijednosti od trideset tisuća dukata. Iz toga se može vidjeti i značaj Dubrovnika u međunarodnoj trgovini ljudima, jer je u razdoblju od 1280. do 1300. prodano ljudi u ukupnoj vrijednosti od nešto ispod 3000 solida. O sudjelovanju dubrovačkih obrtnika u trgovini servima krajem XIII stoljeća pisao je Josip Lučić, Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća, Zagreb 1979, str. 204.

plaćalo 9,32 solida, a zajednička je prosječna cijena bila 9,25 solida. Osim što su bili manje traženi, muškarci su bili i manje nudeni, jer su i u zaleđu bili potrebni kao radna snaga i teže su se od žena pretvarali u suvišak populacije sela. Nešto ih je više prodano 1282. i 1283, ali ni tada nisu u ukupnom broju označavali važniji dio.

Broj prodaja u Trogiru nije tako velik da bi nam omogućio stvaranje sigurnih zaključaka na temelju statističkih analiza, ali u komparaciji s dubrovačkim dopušta približno poistovjećivanje prilika u oba grada. Od 1264. do 1279. zabilježene su ukupno 22 prodaje, od toga tri muškarca. Riječ je dakle o sporadičnoj trgovini, bez većeg ekonomskog ili demografskog značenja, čija uloga se ne mijenja niti 1279, kada je prodano znatno više osoba nego inače (Tabela II).

TABELA III: Broj prodanih serva i stupanja u službu u Dubrovniku 1280—1313 (str. 112) (prema: Čremošnik, Izvori)

Godina	Roblje	Služba	Doživotna služba
1280	19	1	
1281	74	11	
1299	10	3	
1300	32	10	
1301	14	27	
1310	10	128	
1311	9	198	14
1312	6	203	3
1313	:	5	1

(Podaci navedeni u ovoj tabeli ponešto se razlikuju od onih koje navodimo u radnji, TABELA IV, a donekle drugačije donosi i Dinić-Knežević, Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku, Beograd 1974, 12)

Razlike u cijenama su znatne, naglo opadajući prema kraju razdoblja. G. 1272. prosječna je cijena u pet poznatih slučajeva 26,6 libara, a sedam godina kasnije pala je na 4,75 libara, ne uzmemo li u obzir tri pretjerano niske cijene od 5 do 11 denara koje je teško objasniti.

Postojeće podudarnosti u situacijama u Dubrovniku i Trogiru odražavaju se u pretežnom prodavan u ženske radne snage (oko 90%), te promjenama, relativno naglim, u intenzitetu trgovine. Razlike su, pak, znatno veće. Dok je Dubrovnik trgovački centar i kao takav posredničko mjesto u izveznoj trgovini ljudi, Trogir je komuna koja serve kupuje pretežno za vlastite potrebe. Takav različit položaj obiju komuna odražava se i na cijenu radne snage, koja je u Trogiru znatno više varirala nego u Dubrovniku, prateći u biti osnovni zakon ponude i potražnje: cijene su bile niže što je ponuda bila veća. Tako je 1272. za serve trebalo platiti gotovo dvostruko više nego u Dubrovniku, a 1279. čak tri puta manje.¹⁴ Situaciju su na trogirskom

¹⁴ Cijene su uspoređivane na taj način da su i one trogirске, kao i dubrovačke, prevedene u male denare po približnom tečaju od 30 malih denara za veliki (Zlatko Herkov, Građa za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske I, Zagreb 1956, 303).

tržištu radnom snagom određivale okolnosti u zaleđu, koje je nudilo višak stanovništva, i u gradu, koji ga je u većoj ili manjoj mjeri potraživao. Nedostajala je komponenta ovisnosti o mediteranskom tržištu prisutna u Dubrovniku.

O ostalim dalmatinskim komunama nemamo podataka iz prvog razdoblja. Iznimku čini donekle Zadar, iz kojeg su nam sačuvana dva kupoprodajna ugovora iz 1279, odnosno 1289, po svemu iznimna, što potvrđuje naše mišljenje da trgovina servima, kao i posjedovanje neslobodne radne snage, nisu bili u iole znatnoj mjeri prisutni u Zadru sve do sredine XIV stoljeća.

Što je uzrokovalo opadanje izvoza serva, odnosno napuštanja zemlje od strane seljaka u zaleđu? Čini se da se potkraj XIII st. prilike na selu središtu, dugogodišnje uzastopne gladi prestaju, pa nestaje i potrebe za iseljavanjem, odnosno prodajom u ropstvo.¹⁵ Takva je situacija za kratko vrijeme prekinuta 1299—1301, ali se nije bitnije mijenjala sve do 1310, kada se izvoz radne snage obnavlja u drugom vidu (Tabela III). Možemo pretpostaviti da je takvih konjunkturnih stanja, mađa sigurno kraćih, bilo i ranije, te da izvozna trgovina nije tekla ravnomjerno niti prije XIII st., ali se to ne može dokazati. Uostalom, čitavo prethodno razdoblje moralo je biti obilježeno ne samo intenzivnijom prodajom ljudi nego i učestalim dobrovoljnim prelaženjem u neslobodni položaj.

b) Razdoblje opadanja trgovine

Drugu fazu, koju smo smjestili u prvu polovicu XIV st., karakterizira stagnacija, u pojedinim mjestima čak potpuni prekid trgovine robljem u užem smislu te riječi. Izvoz radne snage ipak je nastavljen, pogotovo u Dubrovniku, u vidu odlaska na »privremeni rad«, što je, opet u kriznim trenucima, bila učestala pojava. No, razmotrimo najprije izvoz serva i ancila, odnosno trgovinu njima.

Dinić bilježi u razdoblju od 1306. do 1344. svega četiri prodaje, a u idućih 18 god na niti jednu.¹⁶ Čremošnik ih od 1310. do 1312. poznaje 25, ali ne navodi otkuda mu podaci.¹⁷ No, niti on ne navodi prodaje od 1302. do 1309, kao ni od 1313. nadalje. Dinić-Knežević smatra da se izvozna trgovina, iako smanjenog opsega, održavala kroz čitavo ovo razdoblje, samo što je nepostojanje vijesti o njoj u vremenu od 1320. do 1352. posljedica prvih znakova ograničenja, koja su je potisnula u sferu krijumčarenja.¹⁸ Unatoč razlikama u navedenim podacima, očigledno je trgovina odista stagnirala, osobito u određenim intervalima (1302—1309, 1313—1319, 1321—1352). Tek bi se ponekad obnavljala, vjerojatno prouzrokovana krajnje teškom situacijom u zaleđu, ali su takve situacije bile rijetke i kratkotrajne. O jednom takvom trenutačnom oživljavanju svjedoči stvaranje kompanije potkraj 1320, između

¹⁵ Dinić-Knežević, n. dj., 43.

¹⁶ Dinić, 5/3, 7/9, 9/15, 10/16.

¹⁷ Čremošnik, Izvori, 149.

¹⁸ Dinić-Knežević, n. dj., 44.

dvojice trgovaca iz Trana, odnosno Ankone, s ciljem da izvoze roblje iz naših krajeva.¹⁹ Da se pri tome nije mislilo postići stalni izvor prihoda, vidi se iz odredbe da će kompanija trajati dok to bude želio trgovac iz Trana, dakle dok prilike budu povoljne, a ne predviđa se određeni rok.

Međutim, izvoz radne snage poprimio je u to vrijeme drugačiji karakter. Već potkraj XIII i na početku XIV st. uočava se napuštanje radne snage serva i prelazak na ugovornu radnu snagu. Taj se proces uočava i u trgovini, osobito u Dubrovniku. Radilo se o tome, da se seljaci, u potrazi za zadovoljenjem životnih potreba, nisu više prodavali i postajali trajno vlasništvo neke druge osobe, nego su sklapali ugovore o stupanju u službu, kao slobodni ljudi i ravnopravna ugovorna s rana. U biti se, ipak, njihov položaj nije bitno razlikovao od položaja serva, osim što im je služba bila vremenski ograničena, pa stjecanje slobode nakon završene službe nije u principu ovisilo o volji poslodavaca. Za vrijeme trajanja službe bili su izjednačeni po položaju sa servima, a u pojedinim slučajevima, koji se javljaju nakon 1310, položaj im je stvarno izjednačen, jer u službu stupaju doživotno, bez vremenskog ograničenja. Ta kategorija poluserva čini od 1310. do 1312. golemu većinu izvezenih radnika (95,5%). Čremošnik je objavio podatke o njima za 1310, a oni se vjerojatno mogu primijeniti i na iduće dvije godine.²⁰

U objavljenom materijalu nalazi se ukupno 136 slučajeva stupanja u službu te godine.²¹ Među onima koji su unajmljivali svoju radnu snagu bilo je 48 muškaraca (35,3%) i 88 žena (64,7%). Po spolnom se sastavu ovaj tip radne snage razlikovao od serva, među kojima je udio muškaraca bio gotovo neznan. Zbog čega? Odgovor daje uvid u duljinu rokova na koje su se muškarci obvezivali. U prosjeku su iznosili 10,3 godine (za žene 12,8 — ukupno 11,9), a kretali su se u rasponu od 3 do 25 godina. Uglavnom su, dakle, bili relativno kratki, što je omogućavalo muškarcima, koji su od kuće odlazili na vjerojatnije u dobi od oko 15 godina, da se vrate na zemlju u naponu snage i uključe u rad kao najaktivniji članovi porodice. Na taj se način selo oslobađalo viška ustiju u kriznim razdobljima, ali nije dolazilo u opasnost da zapadne u trajni manjak muške radne snage. Sve to, dakako, pod pretpostavkom da su se ti muškarci zaista vraćali na zemlju nakon odsluženog roka. O tome nema podataka, ali mislimo da se jedan dio odista vraćao, dok su se ostali, pogotovo ako bi stekli kakvo bolje zanimanje, trajno nastanjivali u talijanskim i ostalim gradovima u kojima su se zatekli.²²

Sklapanjem ugovora o stupanju u službu nije se redovito predviđala i plaća (Tabela IV). Nju je dobivalo tek 34,5% od svih koji su stupili u službu, i to 40% svih žena i 30% muškaraca. Dok se žene, koje su primale plaću ni

¹⁹ Dinić, 7/10.

²⁰ Čremošnik, Izvori.

²¹ Između objavljenih izvora i predgovora postoji mala razlika, jer se u potonjem navodi 128 slučajeva stupanja u službu te godine (Usp. tabelu VII).

²² Dinić-Knežević, n. dj., 61, smatra da se oni koji su odlazili u Italiju da izuče obrte vjerojatno nisu vraćali, što se može prihvatiti s velikom vjerojatnošću.

TABELA IV: Prosječni rokovi službe i prosječne plaće servienata u
 Dubrovniku 1310 (str. 113)

	Broj	Prosječni rok	Prosječna plaća
ŽENE			
Ukupno	84	12,83 god.	
Koje su plaćene	33	12,45 god.	37,63 den. gros.
MUŠKARCI			
Ukupno	47	10,34 god.	
Koji su plaćeni	14	7,42 god.	38,78 den. gros.

po čemu nisu razlikovale od onih koje su radile besplatno, muškarci koji su radili za novac sklapali su ugovore na kraće rokove od ostalih (7,4 godine). Čini se da su uz plaću radili stariji muškarci, koji su namjeravali što kraće izostajati sa zemlje, a pri tome priskrbiti i nešto novaca za svoju obitelj. Do takvog smo zaključka došli na temelju analize podataka o tome tko sklapa ugovor: da li roditelji, jedan od roditelja, neki rođak ili sam budući sluga. Oni muškarci koji sklapaju ugovore s predviđenom plaćom uglavnom ih sklapaju sami, pa se, prema tome, mogu smatrati punoljetnima, u prosjeku starijim od ostalih. Direktno potvrde za takav zaključak u izvorima nema.

Prosječne su plaće za žene i muškarce približno jednake i iznose 3,13, odnosno 3,25 solida za cijeli rok. Uz takve plaće, muškarci su trebali raditi 20, a žene 37 godina da bi dostigle cijenu serva, odnosno serve s kraja XIII stoljeća. Upošljavanje slobodne ženske radne snage očito se isplatilo, pogotovo ako se ima u vidu pad vrijednosti novca, jer radni vijek serve nije mogao biti duži od navedenih 37 godina. Uz to, radne sposobnosti serve u stalnoj službi vremenom su opadale, dok je novi način upošljavanja radne snage omogućavao neprestano zamjenjivanje starijih žena mlađima. Teško bi bilo tvrditi to isto za mušku radnu snagu, jer je radni vijek muškaraca morao premašivati 20 godina, pa je samim tim i serv bio jeftiniji od famula. Vjerojatno je takvo stanje posljedica nedovoljnog broja muških serva, dok je onih koji su bili voljni stupiti u službu na temelju ugovora bilo više, a potrebe za njihovom radnom snagom bile su stalne, s obzirom da su se uglavnom, za razliku od žena, zapošljavali u specijaliziranim djelatnostima kao što su obrti i trgovina, pa se i njihov rad cijenio više.

No, u samom Dubrovniku je situacija morala biti drugačija. Obrti nisu bili još toliko razvijeni da bi stvorili veću potražnju za muškom radnom snagom, pa se i oni rijetki pojedinci koji nalaze posao uglavnom kod obučara, poneki kod zlatara i bačvara, zapošljavaju bez plaće. Pritisak onih koji žele na neki način osigurati egzistenciju prevelik je za dubrovačku komunu a da bi se zapošljavali pod povoljnijim uvjetima. Upravo zato većina i odlazi u Italiju gdje je potražnja za radnom snagom mnogo veća.

Ugovori o stupanju u službu bili su dvojaki. Jedni nisu predviđali mogućnost preprodaje famula, a drugi su izričito uključivali takvu klauzulu.²³ Čini se da e nije bilo potrebno navoditi u ugovoru jer se to podrazumijevalo. Vidimo to po brojnim slučajevima preprodaje onih osoba u čijim ugovorima toga nije bilo. U 12 slučajeva prvobitnim je ugovorima dodana i napomena s podacima o preprodaji. Taj naoko mali postotak svih ugovora obuhvaća, međutim, samo preprodaje izvršene u Dubrovniku. Do njih je ponekad dolazilo i dva dana nakon kupnje, a ponekad i nekoliko mjeseci po njoj. No nesumnjivo je velik dio posluge bio preprodavan u Italiju, kamo je ona najvećim dijelom odvožena. Glavnu su ulogu u tom posredovanju imali trgovci ljudima na veliko, među kojima nije, bar prema našim ugovorima, bilo domaćih, već su se isticala tri Talijana.²⁴ Najveći od njih, Francesco Mangano iz Barija, sam je »uzeo u službu« 16 ljudi ili 11,76% svih, od kojih je 10 odmah prodao drugim trgovcima. Po obimu poslovanja za njim slijede Paskval Stjepanov i Paskval Iusti, obojica iz Barija, od kojih je prvi kupio 8, a drugi 6 ljudi. Ta su tri trgovca ukupno kupila 22,05% posluge (Tabela V).

TABELA V: Porijeklo unajmljivača, odnosno kupaca radne snage u Dubrovniku 1310.

Bari	59 (43,38%)
Dubrovnik	53 (38,97%)
Trogir	4 (2,94%)
Trano	4 (2,94%)
Venecija	3 (2,20%)
Gruž	1 (0,73%)
Lastovo	1 (0,73%)
Bologna	1 (0,73%)
Genova	1 (0,73%)
Malano	1 (0,73%)
Fermo	1 (0,73%)
Nepoznato	7 (5,14%)
Ukupno	136 (100 %)

Iz navedenih podataka slijedi da se na početku drugog desetljeća XIV st. odista razvila znatna trgovina ljudima, iako se u pravnom smislu n je radilo o servima. Analizirajući ove ugovore, moramo imati na umu da je uskoro, već 1313, registrirani broj tako odvedenih ljudi pao na 5, ali da se sama trgovina nastavila krijumčarenjem, te da je stvarni broj još neko vrijeme morao biti vrlo visok.

²³ Pojedini ugovori izričito navode da »kupac« može famula predati (prodati, dati) kome hoće, dok jedan izričito isključuje takvu mogućnost (br. 59). Da je to zaista bila praksa kojoj se dubrovačka vlada stala suprotstavljati, svjedoči znatno kasniji slučaj iz 1372, kada je vlada optužila trgovca Andriju iz Barija da je unajmljene sluge prodavao u Italiji kao roblje (Vinaver, n. dj., 133).

²⁴ Iako su to formalno bili posrednici, odlučili smo se da ih nazovemo trgovcima, jer su to u biti bili kupujući i preprodavajući rad drugih.

Već 1302. Malo je vijeće izglasalo zabranu izvoženja Slavena preko mora bez notarske isprave, uz kaznu od 5 perpera.²⁵ Deset godina kasnije, ista je odredba ponovljena.²⁶ To ne znači da prvi put nije postigla svrhu, nego je nedopuštena trgovina ponovo došla u jeku obnovljenog izvoza. Čitav niz zabrana pokazuje na koji se način nastojalo izbjeći plaćanje carina, koje su se vjerojatno primjenjivale ne samo na serve nego i na famule. G. 1320. zabranila je vlada ukrcavanje serva na brodove noću,²⁷ a ponovljena je i odredba iz 1312. Građanima se pri tome zabranjuje da u kuću prime Slavene koje treba prebaciti u Apuliju, jer su se vjerojatno na taj način preko dana skrivali.²⁸ G. 1323. ponovljena je odredba iz 1312, a 1325. zabranjuje se ukrcavanje na brodove već nakon Zdravo Marijo, bez obzira imaju li ili nemaju »cartam servitii«, pod kaznom od 10 perpera, što je važno jednako za domaće kao i za strance.²⁹ To je bila i posljednja zabrana izrečena u ovom razdoblju, pa je, čini se, akcija dubrovačke vlade bila uspješna, ili su pak okolnosti u zaleđu, odnosno na Mediteranu, same privremeno ugasile trgovinu ljudima. Niz zabrana 1302—1325. posljedica je nastojanja vlade da spriječi nedopuštenu trgovinu koja se odvijala mimo njenih carinskih organa i ne stoji u direktnoj vezi sa zabranama koje se javljaju potkraj stoljeća, a čija je suština sasvim drugačijeg karaktera.

U drugim dalmatinskim komunama gotovo da nema nikakvih vijesti o trgovini servima u vrijeme njena opadanja. Iznimku, sa rijetkim primjerima, čini Kotor, ali poznati slučajevi nisu dovoljni a da bismo mogli govoriti o postojanju kontinuirane trgovine u tom gradu.³⁰

c) Razdoblje obnove trgovine

Razdoblje obnove, koja označava treću fazu, započinje ponovo u Dubrovniku, uz Drijeva najjačem izvoznom središtu, 1352, kada je zabilježeno 12 prodaja, isključivo žena. Taj se broj iduće godine smanjuje, da bi trgovina ponovo zamrla do 1365, kada započinje trogodišnji rast, nakon kojega slijedi opet niz godina stagnacije. Takve su izmjene širenja i sužavanja karakteristika čitave druge polovice XIV stoljeća (Grafikon II).

Tih pedestak godina teško je, preko sačuvanog materijala koji je samo fragmentaran, promatrati kao cjelinu. Promjene su, između pojedinih intervala, kako bismo mogli nazvati vremenske odsječke koje karakterizira uspon, odnosno opadanje trgovine, prilično velike. Prelomnu točku označava pojava turskog utjecaja, koja se očituje na više načina: kupovanjem roblja od Turaka, prodajom samih Turaka zarobljenih u borbama širom Balkanskog

²⁵ Dinić-Knežević, n. dj., 44.

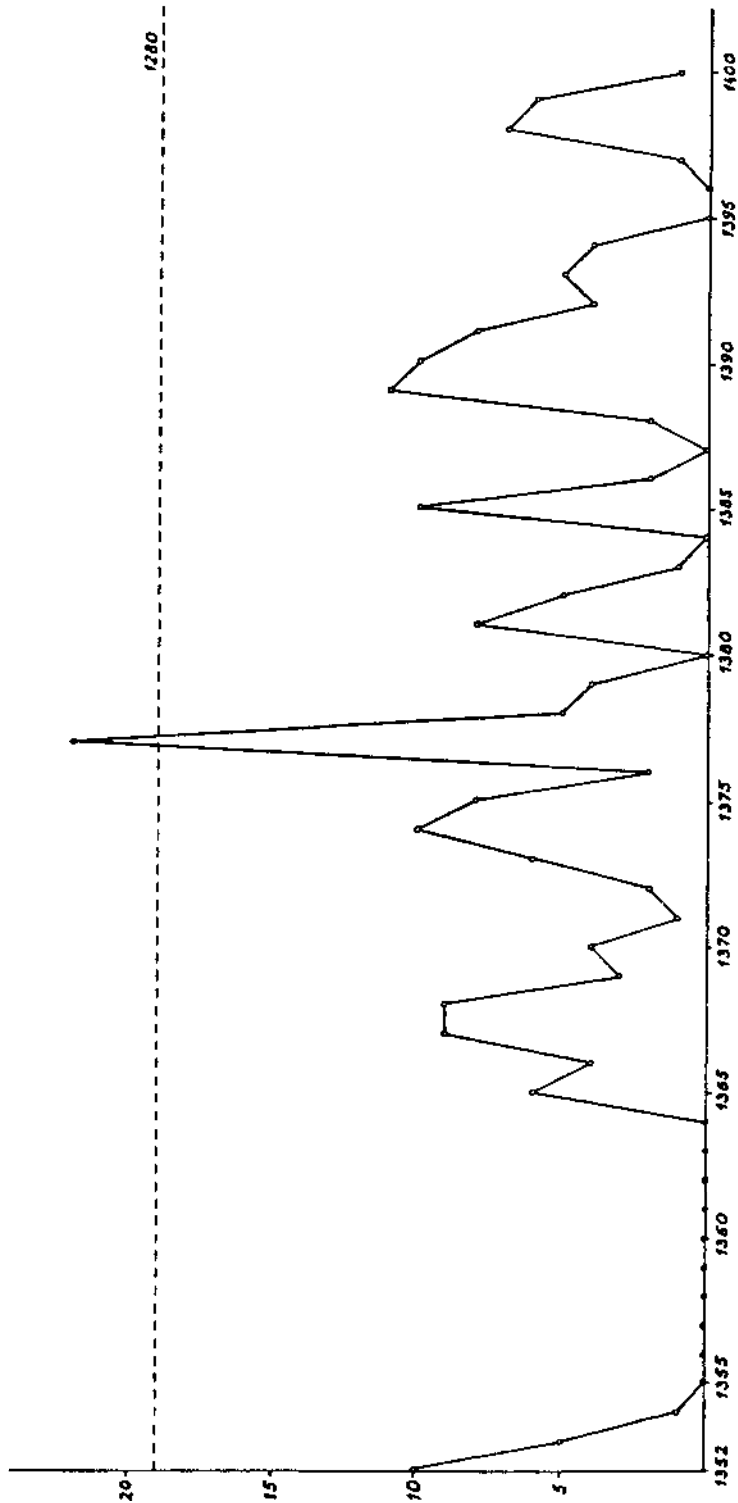
²⁶ Dinić, 6/6.

²⁷ Dinić-Knežević, n. dj., 44.

²⁸ isto.

²⁹ Sol-Pet, VII, 9.

³⁰ KS I, B1, 171—72; II, B1. 322, 1612, 1421, 1422.

Grafikon II: Prodaja serva u Dubrovniku (1352—1400) i odnos prema prodaji potkraj XIII st. (1280) (str. 116, 118)

poluotoka, te napokon prekidom ustaljenih pravaca u dovođenju radne snage iz dubljeg zaleđa. Kasnije, u XVI st., javit će se još jedna posljedica, čiji značaj tek treba ispitati, ali je i sada već jasno da nije imala malu ulogu u demografskim promjenama u zaleđu. Radi se o odvođenju ljudi u roblje, ali ne od strane Turaka, nego uskoka i mletačkih plaćenika u Dalmaciji.

Na prvi slučaj prodaje jednog serva otetog od Turaka nailazimo 1388.³¹ Od tada se redovito na dubrovačkom trgu pojavljuju turski zarobljenici, Turci i Tatari,³² a poneki će Dubrovčanin, patricij, kupiti i crnog roba, kako bi na još neki način istakao svoj odličan položaj.³³

Turski faktor unio je i promjenu u odnosu muških i ženskih serva. Od 1352. do 1386. sačuvali su se ugovori o prodaji 119 žena i 15 muškaraca (88,8 % : 11,2%), što uglavnom odgovara stanju s kraja XIII st. i govori o nepromijenjenom karakteru trgovine i porijekla serva. Od 1388. do 1400. slika je drugačija: prodano je 38 žena i 24 muškarca (61,3% : 38,7%). Uzroke toj promjeni valja tražiti u novom načinu dobavljanja serva. Dok se seosko stanovništvo prije uglavnom dobrovoljno predavalo u novi položaj, potkraj XIV st. znatan dio serva čine ratni zarobljenici, muškarci. U Dubrovniku ni tada nije bilo velike potrebe za takvom radnom snagom, pa se ona uglavnom prodavala talijanskim i španjolskim trgovcima. Vjerojatno su uglavnom trgovini bili namijenjeni i oni servi koje su kupovali pojedini Dubrovčani.

Relativno oskudne vijesti ne dopuštaju ni kontinuirano praćenje cijena, ali se neki podaci mogu iznijeti u svrhu komparacije. G. 1352, čini se, prosječna je cijena serva iznosila nešto preko 24 perpera, što je, uzmemo li u obzir i pad vrijednosti novca, bilo znatno više nego na kraju XIII stoljeća.³⁴ G. 1365—1370. prosječna cijena neznatno raste na 25,4 perpera, a u idućem desetljeću pada nešto ispod 10 dukata. Osamdesetih godina naglo raste na 19,5 dukata da bi u posljednjem desetljeću iznosila oko 13,5 dukata. Cijene muškaraca znatno se razlikuju: u osamdesetim godinama iznose u prosjeku nešto iznad 15 dukata, a u devedesetim gotovo 24. Tom naglom porastu prosječne cijene leži uzrok u velikim novčanim iznosima plaćenim za robove s istoka, odnosno za zarobljene Turke i Tatare. Njihova je prosječna cijena u vremenu od 1389. do 1400. iznosila oko 25,6 dukata, što znači da su bili mnogo skuplji od domaće muške radne snage. To je i razumljivo jer su uglavnom bili luksuzna roba, odnosno reprezentativna kategorija posluge u samom Dubrovniku.

Iako se obnovila, dubrovačka trgovina servima nije nikada dostigla razinu z posljednja dva desetljeća XIII stoljeća (v. grafikon II). To bi se moglo objasniti stagniranjem izvoza roblja duž čitave obale, no takvo tumačenje otpada, kako zbog očiglednog porasta izvoza u Zadru, tako i zbog veće potražnje u mediteranskim zemljama koje su bile tradicionalni uvoznici serva. Zbog toga mislimo, da se središnji trg roblja preselio u prvoj polovici

³¹ Dinić, 48/120.

³² Na pr., Dinić, 55/141.

³³ Dinić, 77/184, 79/187.

³⁴ Herkov, n. dj., II, 587, donosi tečaj po kojemu sredinom stoljeća dubrovačka računaska perpera vrijedi pola florena.

XIV st. iz Dubrovnika u Drijeva. Dubrovnik je nakon stjecanja Stona i Pelješca znatno ojačao svoj položaj i na ušću Neretve, pa su Dubrovčani uglavnom kontrolirali i trgovinu u Drijevimama.³⁵ Shvatljivo je zato da su trgovinu servima, koji su se uglavnom dovozili iz Bosne i Hrvatske, skrenuli na tu luku, koja je ionako ležala na kraju najboljeg kopnenog puta što je unutrašnjost dolinom Neretve povezivao s tim dijelom obale. Tako je sam Dubrovnik dobio sporedno značenje u izveznoj trgovini servima, što je vidljivo u drugoj polovici XIV stoljeća. Međutim, o intenzitetu trgovine koja se odvijala preko Drijeva teško je suditi. Postojeći materijal u Dubrovačkom arhivu većinom nije obrađen,³⁶ a objavljena građa daje tek fragmentarne podatke. No, i oni na neki način govore o broju ljudi koji su izvoženi Neretvom u Italiju i dalje. Najznačajniji je primjer ugovora između poznatoga firentinskog trgovca Tadeja Jakovova i trojice Ankonitanaca, među kojima je bio također istaknuti trgovac servima Petrello Masello, o kupoprodaji određene količine olova i skupine od 12 robova i ropkinja, kupljenih u Bosni. Ukupna je vrijednost »robe« iznosila 329 dukata, od čega su ljudi »vrijedili« 144 dukata.³⁷ Dvadesetak godina kasnije suci su u Drijevimama zaplijenili dvojici Firentinaca lađu i 10 serva.³⁸ Očigledno se na neretvanskom trgu kupovalo serve na veliko, te tu valja smjestiti glavnu izveznu luku radne snage, koja je po ostvarenom prometu sigurno znatno nadmašila dubrovačku. Kako inače objasniti niz protesta bosanskih vladara i velikaša, kao i pokušaja dubrovačke vlade da spriječi tu trgovinu?

Uz Drijeva, određenu ulogu, jednako tako nerasvijetljenu, ali kraću, imao je i trg u Brštaniku.³⁹ Grad je podigao Tvrtko I. zbog izlaza na more i trgovine solju, ali su se njegovi stanovnici uskoro uključili u trgovinu servima, a dakako i raznim traženim proizvodima zaleđa. I tu su Dubrovčani ubrzo preuzeli inicijativu, osnovavši i svoju koloniju, u kojoj je neku funkciju vršio i vrlo sposobni Žore Bokšić, najjači dubrovački trgovac servima. Ipak, kolonija, a s njome i uloga Brštanika, bila je kratkog trajanja. Čini se da je raseljena po odluci dubrovačke vlade već 1395.

Servi su se povremeno prodavali i u Kotoru, ali taj oblik trgovine nije bio ondje razvijen. U objavljenoj građi tek se pet puta spominje kupoprodaja ancila, što, dakako, ne isključuje mogućnost da je ta pojava bila učestalija.

Trgovina je servima na području od Neretve do Kotora, a vjerojatno i šire, od Omiša do Ulcinja, prisutna od ranoga srednjeg vijeka sve do početka XV st. kada se postupno gasi. Njen je intenzitet bio podložan utjecajima

³⁵ Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, Zagreb 1980, 106.

O Drijevimama i Mihajlo Dinić, *Trg Drijeva u srednjem veku*, *Godišnjica Nikole Čupića 80*, knjiga 47, Beograd 1938; Desanka Kovačević-Kojić, *O naselju Drijeva i njegovom položaju*, GDIBiH, 21—27, Sarajevo 1976.

³⁶ Kovačević-Kojić, n. dj., 36.

³⁷ Dinić, 34/85.

³⁸ Dinić, 169/67.

³⁹ O ulozu i razvoju Brštanika usp. Đuro Tošić, *Brštanik u srednjem vijeku*, GDIBiH, 21—27, Sarajevo 1976.

zaleđa, ali i mediteranskog tržišta, što je uostalom utjecalo i na trgovinu u području današnje sjeverne i srednje Dalmacije, oko Zadra, Šibenika, Trogira i Splita.

Istakli smo već postojeće razlike u trgovini servima između Zadra i Trogira potkraj XIII st., onako kako ih prikazuju sačuvani izvori. U prvoj polovici XIV st. zamrla je vjerojatno u oba grada djelatnost trgovanja ljudima, s time da se u Trogiru nikada nije obnovila. U Zadru, međutim, njen procvat upravo započinje sredinom XIV stoljeća.

Teja je taj vid ekonomske djelatnosti Zadra obradio u spomenutom članku vrlo iscrpno, sastavivši i tabelu s popisom kupoprodaja koje je našao u zadarskom arhivu.

Iz gornjih je podataka vidljivo da se trgovina javlja već šezdesetih godina, ali se intenzivira tek desetljeće kasnije. Zapravo, veće je razmjere dostigla tek u kratkom periodu od 1378. do 1383, što nedvojbeno pokazuje i samo djelomično sačuvani materijal. Slučajevi prodaje koji se javljaju po tom razdoblju rijetki su, gotovo iznimni. Zbog toga se eventualna kontinuirana trgovina ljudima može šire ograničiti godinama 1373. i 1387, i podijeliti na dva podrazdoblja: 1373—1379. i 1380—1383 (vidi graf. III). U prvom je, prema danas poznatim podacima, prodano 39 žena i 7 muškaraca, a u drugom 52 žene i 2 muškarca. Od tog je broja 75% prodano 1378—1383.⁴⁰

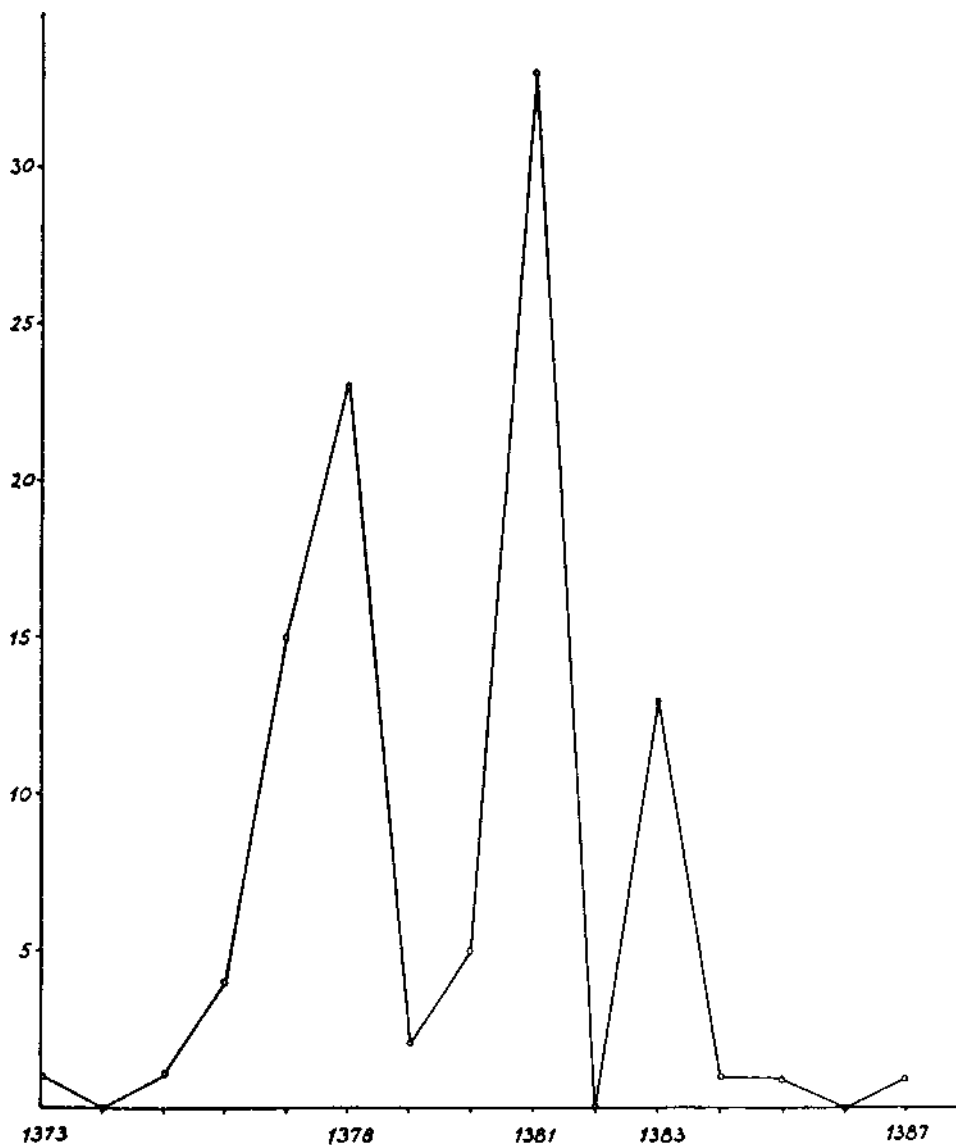
S obzirom na spolni sastav serva postoji očigledna sličnost sa stanjem u Dubrovniku, jer i u Zadru muškarci čine oko 10% svih prodanih, ali postoje, dakako, i razlike. Ovdje ne nailazimo na porast broja prodanih muškaraca potkraj osamdesetih godina, jer se na ovdašnjem tržištu ne osjeća još utjecaj turskih ratova kao na dubrovačkom ili neretvanskom. Također je poznat samo jedan slučaj prodaje, odnosno kupnje tatarske robinje, što znači da se u Zadru nije trgovalo orijentalnim robljem.

Prosječne se cijene mogu izračunati samo približno za žene, dok su za muškarce podaci preoskudni. U prvom se podrazdoblju prosječna cijena servama kretala oko 14 dukata, da bi u drugom pala na oko 10. Istodobno, prosječna je cijena za serva oba spola u prvom podrazdoblju bila oko 11,7 dukata, a u drugom oko 17,5, ali se iz tih podataka ne mogu izvesti nikakvi zaključci o vrijednostima koje je muška radna snaga postizala na zadarskom tržištu.⁴¹

Zadar se, dakle, iako samo na kratko vrijeme, također uklopio u obnovljenu trgovinu servima u drugoj polovici XIV st., ali je to učinio mnogo kasnije od Dubrovnika. U toj vrsti trgovine, kao uostalom ni u drugima, nije za nj značio pravu konkurenciju, ali je ipak bio centar trgovine ljudima u nekadašnjoj Donjoj Dalmaciji, pa su se u njemu često susretali trgovci servima iz gradova na našoj obali, a dakako i s talijanske strane.

⁴⁰ Teja (n. dj., 60) kao centralno razdoblje označava 1375—1385, kada je od 54 ugovora, koliko ih je on poznao, zaključeno 49. Neki su mu ugovori, međutim, promakli, pa ih mi bilježimo 63.

⁴¹ Isto. Teja navodi da su se cijene kretale između 10 i 35 dukata, da su muškarci prodavani po najvišim, ali i po najnižim cijenama, a da je prosječna cijena žene bila oko 20 dukata. Računicom smo, međutim, za posljednjih sedam godina promatranog razdoblja, došli do znatno, pa čak i dvostruko niže cijene.

Grafikon III: Broj prodaja serva u Zadru 1373—1387. (str. 120)

d) Pravci trgovine

Općenito, promatrajući čitav prostor naše obale i njenog zaleđa, lako je uočiti osnovne tokove izvoza ljudi (vidi kartu): iz područja Hrvatske, Bosne i Srbije kretali su se uglavnom dolinom Neretve na Drijeva i Dubrovnik, a u središnjem obalnom pojasu iz Hrvatske i Bosne prema Zadru. Pri tome su postojali i manje važni putovi, lokalnog karaktera, kojima je radna snaga određenog područja odlazila prema obalnom gradu kojem je gravitirala. Veličina takvog područja ovisila je o značenju naselja, odnosno grada i utjecaja koji je on zračio u unutrašnjost. Jedan je od takvih lokalnih putova vodio npr. od Cetine k Trogiru, a njime su sa zaleđem morala biti povezana i ostala mjesta na obali.

TABELA VI: Porijeklo serva u Dubrovniku 1280—1301

Porijeklo	Žene	Muškarci	Ukupno
Bosna	151 (58,30%)	18 (6,95%)	169 (65,25%)
Usora	17 (6,56%)	2 (0,77%)	19 (7,33%)
Sana	13 (5,01%)	2 (0,77%)	15 (5,78%)
Vrbas	7 (2,70%)	: :::	7 (2,70%)
Srijem	6 (2,31%)	1 (0,38%)	7 (2,70%)
Hum	4 (1,54%)	: :::	4 (1,54%)
Hrvatska	3 (1,15%)	1 (0,38%)	4 (1,54%)
Požega	3 (1,15%)	: :::	3 (1,15%)
Hlivno	2 (0,77%)	: :::	2 (0,77%)
Trebinje	2 (0,77%)	: :::	2 (0,77%)
Ostalo	9 (3,47%)	2 (0,77%)	11 (4,24%)
Nepoznato	15 (5,79%)	1 (0,38%)	16 (6,17%)
Ukupno	232 (89,57%)	27 (10,43%)	259 (100 %)

U Dubrovniku većina serva dolazi od 1280—1301. iz Bosne (vidi tabelu VI); iz uže Bosne 58% žena, 66% muškaraca, odnosno 65,25% od ukupnog broja. Pridružimo li tom broju i one koji su stizali iz Usore, Sane i Vrbasa, tada postoci rastu: 72,58% žena, 81,48% muškaraca, odnosno 81,07% svih. Međutim, postavlja se pitanje treba li i ove krajeve ubrojiti u područje tadašnje Bosne. Mislimo da ne jer su se oni tada nalazili u sklopu ugarsko-hrvatske kraljevine. To bi značilo da s područja hrvatskih zemalja trgovci dovode u Dubrovnik potkraj XIII st. 18,6% ukupnog broja serva. S područja Hercegovine ne potječe niti 3%, dok je nepoznatog porijekla 6,17%.

Poluslobodna radna snaga deset godina kasnije sasvim je drugačijeg porijekla:⁴² 51,2% je iz Hercegovine, 20,8% s područja Dubrovnika, njegove okolice i otoka, nepoznatog je porijekla 24%, a samo 4% otpada na ostale, npr. Šibenik, Bar, Negropont.

⁴² Statistika je izrađena na temelju podataka u Čremošnik: Izvori.

Takva će se tendencija očitovati i kasnije u zapošljavanju famula iz zaleđa, tokom XV i XVI stoljeća.⁴⁵

Međutim, servi i u drugoj polovici XIV st. dolaze uglavnom iz Bosne. Podaci o njihovu porijeklu nisu potpuni, pogotovo do sredine sedamdesetih godina, a da bismo mogli uspostaviti neke točnije brojčane odnose, pa ipak, vidi se da sigurno preko 50% slijedi i dalje izvozni put iz središnje Bosne i Usore, sve do kraja stoljeća. Zemljopisni se pojam Bosne tada mijenjao Tvrtkovim osvajanjima, pa je i to određeni problem u uspoređivanju porijekla serva s kraja XIII i iz druge polovice XIV st., ali je njen osnovni prostor ostao isti, a time i pravci u izvozu serva. U tom se razdoblju povećava donekle broj serva koji dolaze iz srpskih zemalja (Raša, Morava, Kolu-barje), a njima valja pripisati i dio zarobljenih Turaka, koji su izgubili slobodu u borbama što su se vodile i po tim krajevima.

Potkraj stoljeća, napokon, u Dubrovniku se javlja i određeni broj robova s istoka, no ta pojava nije izražena u toj mjeri da bismo mogli govoriti o ustaljivanju novog pravca uvoza serva u grad.

Porijeklo zadarskih serva teže je utvrditi, a pogotovo odrediti brojčane odnose. Velika većina, što je ipak jasno vidljivo, potječe iz Bosne, ali je zanimljivo da se pored njih javlja naznaka porijekla još samo za nekoliko njih iz Raše. Oni su, kako se vidi iz jednog ugovora, također stizali preko Bosne, ali ne treba isključiti ni mogućnost da su kupljeni u Drijevimama ili Dubrovniku i zatim morskim putem dovoženi u Zadar.

Rijetki poznati servi u Trogiru potječu isključivo s hrvatskog područja (Cetina, Livno, Dubica, Klis), a s izuzetkom Dubice, svi su ti krajevi istočno, odnosno sjeveroistočno od Trogira, uglavnom u relativnoj blizini grada.

Tko su bili prodavači, odnosno kupci serva u spomenutim gradovima? Na to pitanje možemo odgovoriti imajući u vidu njihovo etničko, odnosno zemljopisno porijeklo, ekonomsku ulogu i socijalni položaj. Moramo napomenuti da je prilično teško među kupcima razlučiti trgovce od onih koji

serve kupovali za vlastitu potrebu. U prvu kategoriju možemo uvrstiti sve one koji se više puta javljaju kao kupci ili prodavači, te sve Talijane i ostale strance, ali ne možemo isključiti mogućnost da se poneko od ostalih također bavio trgovinom servima, što mu je možda bilo samo dodatno zanimanje. Uostalom, ni najpoznatiji trgovci ljudima nisu izbjegavali druge vrste robe, pa su u njih čak ulagali znatno više kapitala. Trgovina servima nije, po našem mišljenju, igdje predstavljala osobit predmet za ulaganje kapitala, nego je svuda, pa čak i u Drijevimama, bila samo dodatni izvor prihoda, te zbog toga duž naše obale ne susrećemo ljude za koje bismo mogli pouzdano tvrditi da trgu u isključivo ili pretežno ljudima. Iznimka i opet postoji. To su talijanski, španjolski i levantinski trgovci. Oni su zaista mogli biti

⁴⁵ Bogumil Hrabak, Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i prometu u XIV, XV i XVI stoljeću, Prilozi Instituta za istoriju IX/1, Sarajevo 1973.

specijalizirani trgovci ljudima, koji su svoju robu nabavljali većinom u crnomorskim i istočnomediteranskim lukama, a sput i na našoj obali.^{43a}

Najveći dio prodavača serva u Dubrovniku u posljednja dva desetljeća XIII st. čine upravo sami Dubrovčani, ili osobe za koje s većom ili manjom vjerojatnošću možemo tvrditi da su bili stanovnici grada. Oni se u toj funkciji javljaju u oko 50% slučajeva. Drugu veću skupinu čine ljudi iz Hercegovine (Hum, Rudine, Nevesinje, Popovo), među kojima ima najviše onih iz Rudina. Takav je sastav prodavača potpuno razumljiv. Dubrovčani su na svojim trgovačkim putovanjima nabavljali i serve, prodavajući ih potom u Dubrovniku, a Hercegovci su se nalazili na idealnom zemljopisnom položaju za posredovanje u trgovini ljudima između Bosne i mora.

Već u ovom razdoblju javljaju se neki istaknutiji trgovci i među prodavačima. Najzapaženiji je svakako Dubrovčanin Sersius Iohanni de Sersio; 1280—1282, kada se spominje u blješkama, prodao je 6 žena i dvojicu muškaraca. No, osim njega bilo je i drugih koji se češće spomenu kao oni koji su dovodili radnu snagu u grad. Tako je, npr., Mihajlo de Syraca, 1281—1283, prodao čak 11 žena, Rodin de Braenno 10, Mihajlo Tolislavov iz Susela 3 žene i 3 muškarca. Dobrokvál Kuman sudjelovao je u poslovima te vrste od 1281. do 1301, prodavši barem 5 žena. Na to nisu sva imena koja bismo mogli navesti, a kojih ima petnaestak. Relativna je raširenost preprodaje serva među trgovcima iz grada i zaleđa očita, ali pri njenom ocjenjivanju valja imati na umu da su svote uložene u takve poslove male, iako donose znatne dobiti, pa u tom svjetlu moramo promatrati i njen značaj.⁴⁴

^{43a} Krekić i Fejić u navedenim člancima donekle osvjetljavaju ulogu španjolskih i mletačkih trgovaca u preprodaji serva iz naših krajeva. Krekić je na temelju registra notara Marka Raffanellija izračunao niz parametara trgovine ljudima na samom kraju XIV st. Među osobama, prodanim u Veneciji, žene su činile većinu (79,80%). Prosječna im je starost bila nešto iznad 20 godina, dok su muškarci bili nešto mlađi od 14. Za nas su, dakako, od posebnog interesa podaci o servima iz naših krajeva. Njih je, međutim, bilo relativno malo, svega 10 žena i 2 muškarca, odnosno 4,10% od ukupnog broja prodanih. U prosjeku se za ženu iz Bosne plaćalo 27,4 dukata, a za muškarca 30. Servi ostalih narodnosti (tatarske, čerkeske, bugarske, ruske, arapske i turske) bili su plaćani znatno više (Čerkeskinje, npr., 45 dukata). Servi iz naših krajeva bili su ne samo na niskoj cijeni nego ih je bilo relativno malo. Takva se slika podudara u potpunosti s podacima o broju prodaja u našim arhivima. Jednako tako, premda se radi o malom broju prodaja, možemo zaključiti i kolike su bile zarade mletačkih trgovaca na našim ljudima: prosječna cijena serve u devedesetim godinama XIV st. iznosila je u Dubrovniku 13,5 dukata, dok se za serva plaćalo 24 dukata. Ostvarena je dobit, prema tome, iznosila oko 100% kada se trgovalo ženama, ili oko 33% kada su se preprodavali muškarci.

Fejić je izračunao da su cijene koje su servi postizali na barcelonskom tržištu bile mnogo veće. Osamnaestogodišnjakinja se mogla u tom gradu prodati za 1000 barcelonskih solida, dok se u Dubrovniku za nju plaćalo ispod 400 (35). Profit je, prema tome, iznosio 150%. Jedan od uzroka takvim razlikama u cijeni između mletačkog i barcelonskog tržišta valja tražiti, osim u većoj potražnji i u troškovima prijevoza koji je bio mnogo dulji.

⁴⁴ Vinaver, n. dj. 131, pokazao je da novac uloženi u serve u XIV st. donosi i do 100% dobitka nakon dva mjeseca, pa čak i 50% nakon samo 15 dana.

Struktura kupaca mnogo je raznovrsnija od one prodavača. Među njima se javlja i velik broj stranaca, uglavnom Talijana. Dubrovčani čine ipak većinu, preko 55% (ukupno je zabilježeno ime 121 kupca), a s ljudima iz ostalih naših krajeva, uglavnom Dalmacije, nešto preko 60%. Od stranaca najbrojniji su Mlečani (18%, 39 imena) i trgovci iz Barlette (5,5%, 12). Zatim slijede oni iz Trana, Ancone i Krete. Osim iz nekih drugih talijanskih gradova, trgovci su dolazili i iz Kraljevine Cipra i Jeruzalema, Drača, Negroponta, Marseillea i s Mallorce, dakle, sa čitavoga kršćanskog dijela Mediterana. Veliki mletački udio u trgovini objašnjava se, kako je to pokazao Živković, time što su Mlečani bili oslobođeni carine na izvoz serva,⁴⁵ no nije jasan tako velik udio trgovaca iz Barlette. U svakom slučaju, velik udio stranaca u kupovini jasno svjedoči o izvoznom karakteru trgovine servima. Oni sami kupuju, dakle izvoze 45% prodanih osoba, a sigurno su i mnogi koji su kupljeni po domaćim ljudima bili namijenjeni sredozemnim tržištima.

Strani trgovac koji je kupio najviše serva bio je Agradisto iz Bara (5), za njim slijede Petar iz Salerna, stanovnik Messine (4), i Mauro Rogadeo iz Revella (4), pa petorica trgovaca iz Venecije, Barlette, odnosno Negroponta, koji su kupili po tri osobe, a još osmorica su kupila po dvije. Sve su to trgovci koji su češće navraćali u Dubrovnik, putujući možda s Levanta, ili ga redovito posjećujući sa suprotne obale Jadrana.

Zanimljivo je da među Dubrovčanima veći dio kupaca čine pučani (67 : 54), ali samo za sedmoricu možemo utvrditi čime su se oni bavili: četvorica su bili zlatari, dvojica krojači, a jedan ribar. Zlatari su, kao pripadnici ekonomski najjačeg sloja obrtnika, kupovali žene za poslugu u kući, što je samo po sebi pokazatelj njihovog materijalnog uzdizanja. Ostali su kupovali muškarce, očito da im pomažu u poslu. Pa i inače ostaje u gradu više muških serva, ili ih barem kupuju Dubrovčani, a manje stranci (18 : 9), što je po našem mišljenju odraz razvoja obrta u gradu, čime je stvorena potreba za određenim, ali ipak malim brojem pomoćnih radnika.⁴⁶

Kao kupci javljaju se i žene, 8 njih iz patricijskih rodova i 13 pučanki. One zacijelo nisu kupovale serve da bi ih prodavale, iako je i to moguće, nego su na taj način dolazile do kućne posluge.

Kako među strancima, tako se i među domaćima dio kupaca spominje dva ili više puta, ali samo jednoga, već spomenutog Mihaila iz Susela, možemo sa sigurnošću svrstati u trgovce servima. Ostali, koji su kupili po dva ili tri serva (postoji samo jedan takav slučaj), pripadnici su patricijskih rodova Bundića, Gundulća, Menčetića i drugih, pa budući da je riječ o velikim i ekonomski jakim porodicama, dva ili tri serva mogla su biti namijenjena i kućnoj posluži.

Sredinom prve polovice XIV st. ova će se slika donekle promijeniti. Kako tada prevladava trgovina poluslobodnom radnom snagom, čija je karakteristika da ne postoje trgovci-posrednici između zaleđa i obale, nego se posluga sama unajmljuje, odnosno prodaje na određeni broj godina, to možemo ana-

⁴⁵ Stdo XI.

⁴⁶ Zbog toga ne stoji tvrdnja Živkovića, n. dj. 53, da Mlečani kupuju uglavnom muškarce jer su im bili potrebni na brodovima.

lizirati samo sastav kupaca, odnosno unajmljivača. Tali anski trgovci preuzimaju vodeću ulogu u toj trgovini, potiskujući Dubrovčane i ostale s naše obale; oni zajedno čine 46% kupaca. Najveći dio Talijana dolazi iz Barija (43%), a mletački trgovci nisu, čini se, zainteresirani za preprodavanje poluslobodne posluge jer ih gotovo uopće ne susrećemo (2%). Osim ovih, pojavljuju se rjeđe i trgovci iz Trana, Milana, Ferma, Genove i Bologne. Promjena u odnosu na prethodno razdoblje upadljiva je tim više što ne nalazimo odgovarajuće objašnjenje za tako izrazitu razliku. Zbog čega trgovci iz Barija pokazuju odjednom takav interes za izvoz ove vrste poluslobodne radne snage? S druge strane, ne znamo ni zbog čega opada zanimanje Mlečana za takav oblik trgovine. Odgovor leži možda u analizi situacije u Italiji, u postignutom stupnju razvoja Barija i Venecije, njihovoj ulozi u talijanskoj trgovini.

G. 1310. ponovno se susrećemo s pojedincima koji su se u većoj ili manjoj mjeri specijalizirali za trgovinu ljudima. Najznačajniji je među njima Francesco Mangano iz Barja, koji je te godine kupio čak 16 osoba (11,7%), a i ostala dvojica istaknutijih trgovaca iz istog grada: Paskval Stjepanov (8 ljudi) i Paskval Iusti (6). Ta su trojica sami kupili 22% svih famula te godine. Da se za sta radilo o pravoj trgovini vidi se kako iz ugovora, kojima se predviđa da unajmljivač, odnosno kupac, smije svog famula dati kome hoće, tako i iz činjenice da su mnogi od njih bili preprodani u vrlo kratkom roku za veću cijenu nego što je bila predviđena prvim ugovorom. Sam Mangano preprodao je na taj način 11 od 16 osoba u razmaku od jednog dana do nekoliko mjeseci, a ponekad ih je preprodao odmah po sklapanju ugovora, s time da mu je u prosjeku trebalo manje od dva tjedna. Potpunim podacima raspolazemo samo za osam ugovora kojima je Mangano unajmio osam famula, uloživši u taj posao 15 perpera. Preprodavši ih postigao je zaradu od 86 perpera. Ako čak uzmemo u obzir da ih je kroz dva tjedna morao prehranjivati, njegova zarada prelazi 450%. Takvi se profiti za dva tjedna nisu sigurno postizavali ni na kojoj drugoj vrsti trgovine, a znatno premašuju one do kojih se dolazilo prodavanjem serva u drugoj polovici stoljeća.

Odnos vlastele i pučana među kupcima iz Dubrovnika također se razlikuje od onoga potkraj XIII stoljeća. Udio vlastele sada je veći (30 : 18). Možeće je da je ta promjena posljedica drugačije upotrebe serva i famula. Servi su u Dubrovniku, čini se, kupovani pretežno za vlastite potrebe, dok je broj famula koji od 1310. dolaze u grad znatno premašivao potrebe gradske privrede, pa i kućanstva. U tri godine, od 1310. do 1312, posao je u Dubrovniku potražilo preko 540 osoba. Razumljivo je da je takva radna snaga nužno morala biti namijenjena izvozu, dakle trgovini. Kako su je u većoj mjeri kontrolirali pripadnici vlasteoskih rodova, tako se oni češće javljaju kao kupci, odnosno unajmljivači.

Ponovo se u ovom razdoblju kao kupci javljaju i žene (14,7%), koje na taj način dolaze do kućne posluge.

Prodaju serva u drugoj polovici stoljeća preuzeli su na sebe gotovo isključivo Dubrovčani i Bosanci. Tek od sredine osamdesetih godina javlja se i nekoliko stranaca iz Ancone, Sirakuze, Genove, Firenze, Mallorce i Katalonije. Sudeći prema zabranama koje donose vijeća u Dubrovniku i Kor-

čuli, Sirakužani su, zajedno s Kataloncima potkraj stoljeća preuzeli gotovo svu izveznu trgovinu na sebe. Vjerojatno je njihov udio bio veći u trgu na Neretvi, ali o tome nema podataka. Mlečani su gotovo potpuno potisnuti iz posredništva između zaleđa i Dubrovnika, što je posljedica tadašnje političke situacije nakon sklapanja Zadarskog mira. Među kupcima stranci su brojniji nego među prodavačima. Oni velikim dijelom preuzimaju serve od domaćih trgovaca koji ih dovode iz zaleđa, pa ih razvoze dalje na zapad. Veći je i broj gradova čiji stanovnici sudjeluju u izvozu serva. Pored navedenih u Dubrovnik dolaze i trgovci iz Kandije, Trana, Zaona, Messine, Padove i Barcelone. Trgovina servima poprimila je krajem XIV stoljeća definitivno međunarodni karakter, usmjeravajući se u prvom redu na izvoz, a ne više na zadovoljavanje vlastitih potreba za pomoćnom radnom snagom, privlačeći uz to u grad strance od Levanta do Španjolske.

Tadeus q. Iacobi de Florentia primjer je trgovca koji se specijalizirao za trgovinu s Bosnom, pa se, radi lakšeg vođenja poslova, nastanio u Dubrovniku gdje je napokon stekao i građansko pravo. U dokumentima ga susrećemo već 1377, a 1381. naziva se u jednom ugovoru dubrovačkim građaninom.⁴⁷ Velik dio njegova poslovanja sastojao se od trgovanja ljudima, ali ono nije bilo jedini izvor njegovih prihoda. G. 1377. prodao je 12 serva, 10 žena i 2 muškarca, zajedno s 20 milijara olova iz Bosne, trojici ankonitanskih trgovaca.⁴⁸ Vrijednost čitave isporuke iznosila je 324 dukata, od čega je na olovo otpalo 180. Sve je to Tadej nabavio negdje u unutrašnjosti ili u Drijevimama, jer e ugovorom predviđeno da »robu« isporuči partnerima u Zadar. Ondje je trebao sastaviti »cartam venditionis« po zadarskom običaju. Veza sa Zadrom nipošto nije slučajna. Uz Dubrovnik i Drijeva, to je treće po važnosti mjesto Tadejeve trgovačke djelatnosti, o čemu se među zadarskim notarskim materijalom sačuvalo dosta spomena. Te iste 1377. g. isporučio je u Zadru još jednu veliku skupinu od 3 muškarca i 11 žena, porijeklom iz Bosne, te ih je prodao Dominiku q. Francisci iz Firenze za 110 dukata.⁴⁹ U Zadru je do 1379. prodao ukupno 19 serva, te je i u tom gradu najznačajniji trgovac robljem. Posljednji se put spominje u oba grada 1381. kada je, zajedno s Ivanom Talentijem iz Bologne, uzeo u zakup od Emerika, bana Hrvatske i Dalmacije, »mercatum Narenti« na godinu dana, počevši od 27. srpnja.⁵⁰ Prihodi su se trebali dijeliti tako da 1/3 pripadne Tadeju, a ostalo Ivanu. Moguće je da je njegov nestanak iz dokumenata te godine posljedica Tvrtkova osvajanja Drijeva iduće, 1382, što je moglo Tadeja dovesti do velikih financijskih gubitaka i nagnati ga na povratak u Italiju. No, to su samo nagađanja.

U prodavanju i kupovanju serva sudjelovali su svi slojevi dubrovačkog društva, vlastela i pučani, trgovci, obrtnici, svećenici. Trgovina servima postala je očito dodatni izvor prihoda većem broju ljudi u gradu. Neki su ih zapošljavali i u kućama ili gdje drugdje, ali je ta mjesta uglavnom popunjavala slobodna ili poluslobodna posluga, dok su servi bili namijenjeni trgovini.

⁴⁷ Dinić, 40/100.

⁴⁸ Dinić, 34/85.

⁴⁹ PS II, 10.

⁵⁰ PS II, 16, 17.

Među dubrovačkim trgovcima servima ističu se dvojica: Marin Saraka i Žore Bokšić. Prvi, đakon, javlja se u izvorima od 1360. do 1386, a kao trgovac servima evidentiran je od 1365. do 1375. Tim se poslom, istodobno, bavio u nešto manjoj mjeri i njegov brat Nikša.⁵¹ Marinov je slučaj zanimljiv jer donekle ilustrira stav crkve prema trgovini ljudima. Iako je ona službeno bila protiv takvog načina stjecanja zarade, očito ga je tolerirala, čak i tada ako su se njime bavili ljudi iz njezinih vlastitih redova.

Žore Bokšić je vjerojatno najuspješniji dubrovački trgovac i poslovni čovjek u to vrijeme.⁵² Kako testament njegova oca, klesara, nije sačuvan, teško je procijeniti kakvim je početnim kapitalom raspolagao, ali je bez obzira na to ostvario sjajnu karijeru, i kao trgovac i kao diplomat. Pod kraj života, kao protovestijar bosanskih kraljeva, nosio je titulu »egregius vir, egregius miles dominus Zore de Boxa«. Dubrovačka se vlada često koristila njegovim uslugama, a neko je vrijeme, čini se, upravljao i njenom kolonijom u Brštaniku.⁵³ Umro je 1400. ostavivši samo u gotovom novcu 10.000 dukata. Golemi je imutak stekao trgovinom s Bosnom, izvozeći dolinom Neretve olovo i drugu robu, ali i ljude. Za nas je zanimljivo razmotriti odnos kapitala koji je ulagao u obje vrste trgovine, koliko to izvori dopuštaju, kako bismo pokušali procijeniti značaj trgovine servima u okviru robno-novčane razmjene uopće.

Podaci kojima raspolažemo fragmentarni su i sigurno su tek manji dio Žorine djelatnosti, pa ipak nam pomažu utvrditi neke relacije. Tako je, npr., samo vrijednost olova koje je Žore izvezao iz Bosne, a koja nam je ostala zabilježena, 1387—1395. iznosila 3330 dukata. Nasuprot tome, u serve je, bez obzira da li ih je kupovao ili prodavao, uložio 1367—1386. oko 280 dukata.⁵⁴ Nemoguće je ustanoviti da li su ugovori o trgovini olovom ostali cjelovitije sačuvani od ovih drugih, ali sve i da jesu, odnosi se ne mogu bitno mijenjati. Zato je vrlo vjerojatno da u trgovinu servima Žore nije ulagao više od oko 5% svega kapitala. Time se na posredan način potvrđuje da trgovina servima za Dubrovčane u XIV st., čak i u doba njenog obnavljanja, nije bila važniji izvor prihoda. Žorin primjer možemo u tom smislu uopćiti bez sustezanja, jer je upravo on najistaknutiji trgovac ljudima. Ostali su još manje svote ulagali u tu vrstu posla. No, kako smo već istakli, središte izvoza serva nije bio Dubrovnik, nego Drijeva, gdje se trgovalo na veliko, a ne valja zanemariti ni krijumčarenje ljudi. Broj osoba koje su trgovci odvodili iz Bosne morao je biti znatan, izazivajući proteste vladara i velikaša, zbog demografskih gubitaka kojima su bile izložene njihove zemlje. Zbog toga ocjenjivanje trgovine servima mora biti dvojako: ekonomsko i demografsko. S ekonomskog stanovišta, ljudi nipošto nisu bili najvažniji izvozni artikali niti se u njih

⁵¹ Genealoški podaci, kao i ostali o dubrovačkom patricijatu u XIII i XIV st. u Irmgard Mahnkens: Dubrovački patricijat u XIV veku, Beograd 1960.

⁵² Desanka Kovačević, Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva, GDIBiH 13, 1962, 289—309.

⁵³ Tošić, n. dj. 47.

⁵⁴ Za neke serve, kupljene ili prodane, ne navodi se u ugovorima vrijednost, pa smo je izračunali prema tadašnjim prosječnim cijenama.

ulagao veliki kapital. Oni su, možda, značili veći izvor prihoda za trgovce »ropce« iz unutrašnjosti, ali ne i za one na obali. S demografskog aspekta, ta je trgovina bila mnogo važnija, jer se njome nije odlijevao samo višak radne snage sa sela nego se zaleđe, čini se, iscrpljivalo do opasnih granica. Ljudi su odvođeni na silu, o čemu nedvojbeno svjedoče tužbe nekih od serva koji su dovedeni u Dubrovnik, gdje su se imali prilike žaliti.⁶⁵ O tome napokon svjedoče i spomenuti protesti vlasti u zaleđu.

Kakav je u to vrijeme bio sastav trgovaca u Zadru? Za razliku od Dubrovnika, tamošnjom su trgovinom dominirali Talijani, Firentinci, Bolognezi i Dubrovčani, dakle stranci, a ne Zadranici ili ljudi iz zaleđa; oni prodaju većinu serva (oko 55%). Zadranici, Obrovčani i vlasiti prodaju oko 15% serva, a ostale trgovci iz Splita, Krka, Genove, Recanatija, Venecije, Napulja i Ferma. Dubrovčani su u Zadru bili osobiti dobavljači robova, pogotovo ako među njih ubrojimo i Tadeja Jakovova, koji je bio dubrovački građanin. Među trgovcima koji su ljude dovođili iz unutrašnji, a ne morem, također susrećemo jednog Bologneza, stanovnika Budima. Iz izvora se ne vidi da li je takvih trgovaca, koji bi na putovanjima preko Bosne i Hrvatske usput kupovali i serve da ih prodaju u Zadru, bilo više, pa se ne može točnije odrediti otkuda su zapravo ljudi dovođeni na zadrarsko tržište. Čini se da jedan dio nije dolazio direktno iz zaleđa, nego brodovima s trgova na jug.

Sastav kupaca nije tako raznolik. Firentinci su sami kupili 50% serva, Ankonitanci još (25%). Da radna snaga te vrste nije bila udomaćena u Zadru, pokazuje i podatak da su Zadranici kupili tek 10% serva. Situacija je dakle bitno drugačija od one u Dubrovniku gdje domaći ljudi igraju mnogo važniju ulogu u trgovini i gdje se servi u većoj mjeri upotrebljavaju i u kućanstvima u gradu.

e) Razdoblje zabrana

Intenzivno izvoženje radne snage, bilo serva, bilo famula koji su sklapali ugovore na određeno vrijeme, poprimilo je potkraj XIV st. velike razmjere. Time je bilo pogođeno ne samo zaleđe nego i područje samih gradova na obali koji su bili nosioci izvoza i središta trgovine ljudima. Sudeći prema statutarnim odredbama koje ćemo analizirati, radna snaga iz zaleđa nije bila dovoljna da bi zadovoljila potražnju od strane talijanskih i španjolskih trgovaca, pa su preko mora često odvođeni ljudi koji su se nalazili u službi u gradovima.

Tako raširena pojava morala je prije ili kasnije izazvati reakciju vlasti na području pogođenom izvozom. Isprva su protesti bili upućivani iz zaleđa da bi se nešto kasnije i sami gradovi odrekli sudjelovanja u toj vrsti trgovine.

Iznimku u takvom kronološkom rasporedu čini Split, koji zabranu donosi već 1375.⁶⁶ Nije poznato da je takva odluka donesena nakon protesta upućenih

⁶⁵ Dinić, 63/161, 80/188, 85/195, 88/198, 89/199, 90/202.

⁶⁶ Statut Splita, Reformacije, 89. (U daljnjem će se tekstu, prilikom navođenja pojedinih statuta, upotrebljavati ove kratice: Statut Splita — StS; Budve — StB; Cresa i Osora — StCiO; Hvara — StH; Kopra /Justinopolis/ — StI; Kor-

od nekoga izvan grada, a ne možemo prosuditi ni da li je postigla kakav uspjeh. Nedvojbeno je jedino to da je u Splitu do tada morala biti razvijena trgovina radnom snagom, te da je u to vrijeme dostigla razmjere zbog kojih je potakla gradsku upravu da je zabrani. Ponovno ne možemo odgovoriti na pitanje: zbog čega? Vjerujemo, premda samo na temelju usporedbe s nešto kasnijom situacijom u Dubrovniku, da prvi razlog nije imao nikakva utjecaja, a da je presudna bila kombinacija od ostala tri od kojih je najodlučniji bio upravo posljednji. Iz teksta same zabrane vidi se da nije zabranjena trgovina u pravom smislu riječi, već samo izvoz serva iz grada. Iako je njen tekst u neku ruku prototip ostalih sličnih odluka koje se nešto kasnije javljaju duž čitave obale — one dakako, nisu nastale njenim prepisivanjem — postoji u njoj i odredba koja se kasnije nigdje ne susreće. Predviđeno je, naime, da eventualno izvezeni servus bude automatski oslobođen, što ukazuje da je ova odluka donesena s ciljem da se zaista zaštite i oni koji su bili predmet trgovine. Kazne su bile vrlo oštre, oštrije nego igdje drugdje, predviđajući da trgovac plati 100 libara malih denara kazne, ali da i prevoznik izgubi brod na kojem su servi zatečeni. Također je bilo zabranjeno notarima i egzaminatoru sudjelovati u sastavljanju ugovora koji bi predviđao takvu trgovinu.⁵⁷

Iste je godine i u Dubrovniku doneseno jedno u nizu ograničenja kojima je vlada nastojala smanjiti nekontrolirani izvoz radne snage.⁵⁸ Njime se zabranjuje strancima da pod bilo kakvim uvjetima prime na brod bilo koju osobu ili famulu (»aliquam personam vel famulam«) da bi je izveli iz Dubrovnika, ako ne posjeduju »cartam servitii«.

Iduća općina koja je zabranila izvoz radne snage sa svog područja bila je hvarska.⁵⁹ Onaj tko bi to ipak učinio, platio bi 25 libara komuni, a gospodaru bi morao nadoknaditi štetu.

čule — StK; Kotora — StKot; Paga — StP; Raba — StR; Šibenika — StŠ; Trogira — StT; Zadra — StZ). U ovom razdoblju postoji i starije ograničenje, iz 1360, u Dubrovniku, koje se nadovezuje na odluke iz prve polovice stoljeća, ali je ono specifično, jer se njime zabranjuje izvoziti iz distrikta sluge (familiares) ili krčmare (tabernarii) bez kneževa dopuštenja. Takva bi se odluka vjerojatno mogla dovesti u vezu s učestalom pojavom bježanja posluge u Dubrovniku potkraj pedesetih godina.

⁵⁷ »Dicto die captum fuit, quod nulla persona, cuius, habitator, uel forensis, cuiscunque conditionis existat, possit, audeat, neque presumat in ciuitate uel in districtu Spalati aliquem seruum uel seruam per mare, uel per terram emere uel uendere, alienare, portare, conducere seu mittere extra ciuitatem Spalati s' b pena librarum centum paruorum, cuius pene medietas sit communis et alia accusatoris et quilibet possit accusare et seruus talis ilico liber sit. Et qui portauerit uel extraxerit, perdat barcham, super qua esset seruus talis. Et quod nullus ex notariis communis audeat sub uinculo sacramenti facere instrumentum emptori uel uenditori seu alienationi aliquis serui uel serue. Et ad eandem penam teneatur examinador. Saluo, quod liceat cuilibet ciui Spalati emere a forense tam seruum, uel seruam pro usu suo, non possendo uendere uel alienare alicui ciui uel forensi, nec mittere extra ciuitatem et districtum Spalati.«

⁵⁸ Sol-Pet, IV.

⁵⁹ Sth V, 39.

TABELA VII: Ugovori o službi u Dubrovniku 1310 (str. 113)

Sklapaju ugovor/Spol	žene	muškarci	ukupno
Samostalno	37 (42,52%)	30 (58,82%)	67 (48,55%)
Oba roditelja	6 (6,89%)	2 (3,92%)	8 (5,79%)
Otac	19 (21,83%)	5 (9,80%)	24 (17,39%)
Majka	24 (27,58%)	13 (25,49%)	37 (26,81%)
Sestra	:: ::::	1 (1,96%)	1 (0,72%)
Brat	1 (1,14%)	:: ::::	1 (0,72%)
Ukupno	87 (100 %) 64,70%	51 (1,00%) 35,30%	138 (1,00%) 100 %

G. 1396. je na neretvanskom trgu došlo do spora između tamošnjih sudaca i dvojice firentinskih trgovaca kojima su suci zaplijenili deset serva.⁶⁰ Suci su se pozivali na ugovor sklopljen između kralja Dabiše i dubrovačke vlade, koji danas nije sačuvan, riječima: »... quod nulla persona debeat facere mercimonium de carne humana...«. Ovaj poblizhe nepoznat ugovor svjedoči o zabrinutosti koja se javila među predstavnicima vlasti u Bosni, najteže pogodenoj izvozom. Četiri godine kasnije Stjepan Ostoja se našao ponukan da ponovo protestira u Dubrovniku, jer je budnost drijevskih sudaca očito popustila.⁶¹ Kako je pritisak iz zaleđa rastao, nastojala je i dubrovačka vlada provesti efikasnije mjere za sprečavanje izvoza, ali joj to neće uspjeti do kraja drugog desetljeća XV stoljeća.

U isto vrijeme odluke o zabrani izvoza ljudi ili posluge sa svog područja donose i druge komune. Trogir je to učinio 1397,⁶² Šibenik 1400,⁶³ Osor 1409,⁶⁴ a oko 1400, čini se da su tako postupili i Korčula,⁶⁵ Budva,⁶⁶ Rab⁶⁷ i Kopar.⁶⁸ S većim ili manjim odstupanjima, sve su one uperene ne protiv trgovine ljudima u punom smislu tog pojma, nego upravo protiv odvođenja ljudi s gradskog područja, ali je ta djelatnost također mala karakteristike trgovine, kao što smo vidjeli na primjerima iz ranijeg razdoblja. Većina zabrana odnosi se na odvođenje posluge koja se označava različitim terminima karakterističnim za sve kategorije. Ipak, neki statuti jasno pokazuju da nije samo posluga činila predmet izvoza nego da su komune gubile stanovništvo iz

⁶⁰ Dinić, 67/169.

⁶¹ Čiro Truhelka, Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka, Glasnik zemaljskog muzeja XIII, 1901, 93.

⁶² StT R I, 67.

⁶³ StŠ R, 103.

⁶⁴ StCiO II, 132.

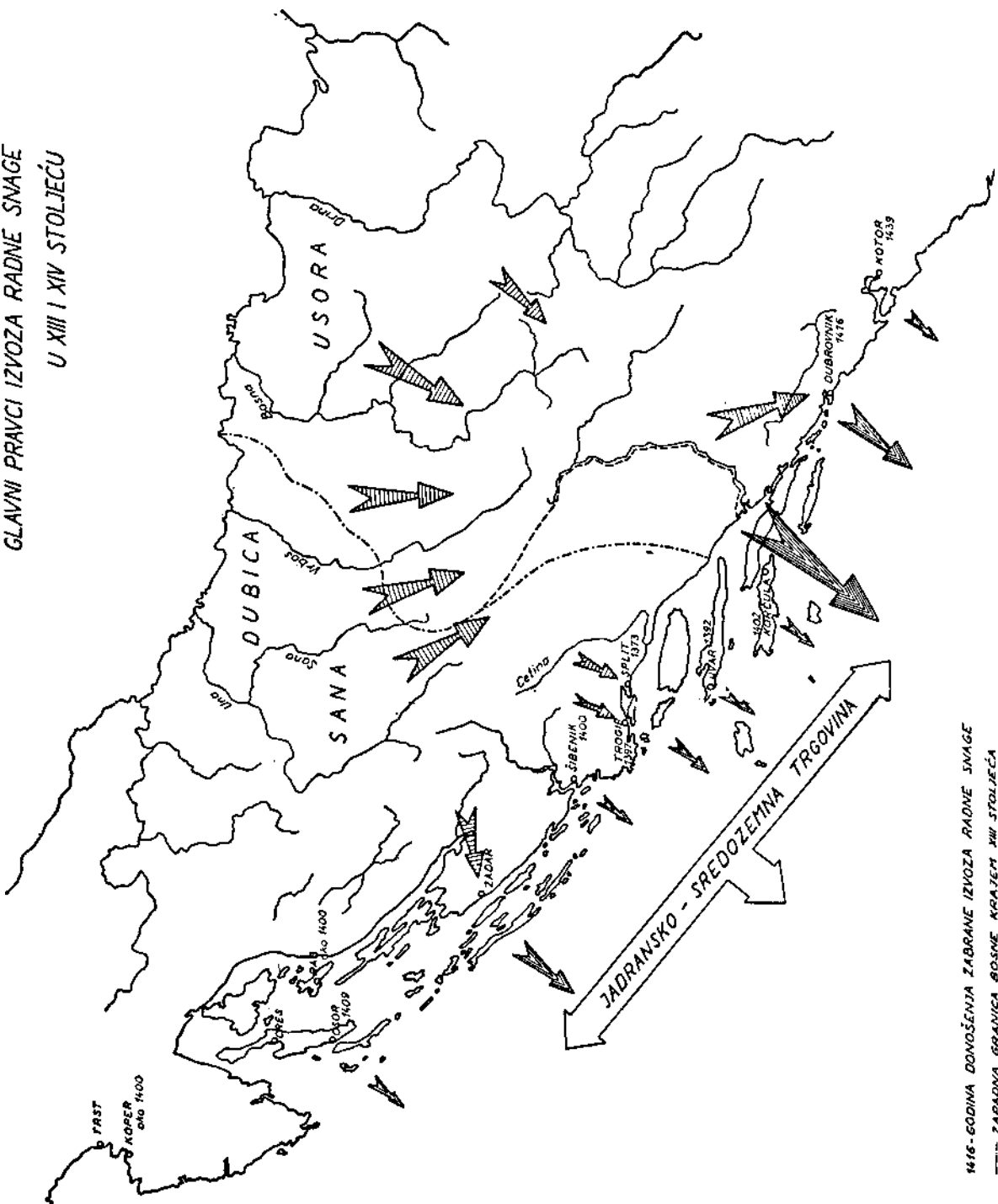
⁶⁵ StK I, 48; II, 94.

⁶⁶ StB 189.

⁶⁷ StR III, 31.

⁶⁸ StI I, 15, 16.

GLAVNI PRAVCI IZVOZA RADNE SNAGE
U XIII I XIV STOLJEĆU

1416-GODINA DONOŠENJA ZABRANE IZVOZA RADNE SNAGE
----- ZAPADNA GRANIČA BOSNE KRAJEM XIV STOLJEĆA

(Vidi str. 122)

najširih slojeva grada i distrikta. Tako, npr., ponovljena odredba šibenskog statuta iz 1407. zabranjuje odvođenje dječaka, djevojčica i žena uopće, povisujući novčanu kaznu, u odnosu na prethodnu, s 25 na 100 libara, što je posljedica nesumnjivog neuspjeha koji je doživjela ranija zabrana.⁶⁹ Slično tome, trogirskim se statutom zabranjuje izvoz žena uopće. Za izvoz radne snage koji se, kako to pokazuje šibenski statut, vršio ponekad i silom, posluga je u gradovima bila najpovoljniji objekt. Glavni razlog valja, po našem mišljenju, tražiti u privremenosti njenog boravka i rada na gradskom području. Vezani često kratkoročnim ugovorima, oni su se mnogo lakše od ostalih stanovnika mogli odlučiti da napuste posao i krenu u potragu za novim, bolje plaćenim i dugoročnijim. Većina je uz to bila naviknuta mijenjati mjesto boravka, krećući se od zaleđa prema obali, ili duž nje, pa su i zato sigurno lakše pristajali na odlazak preko mora. Obrtnički je podmladak, uz to, bio privučen boljim izgledima u razvijenijim gradovima Italije.⁷⁰ Povećana potražnja za radnom snagom s jedne strane, a želja za poboljšanjem životnih uvjeta s druge, urodile su potkraj XIV st. znatnim iseljavanjem ne samo iz zaleđa nego i iz obalnih komuna, usmjerenim uglavnom na talijansku obalu. Iseljavanje su na sebe preuzeli trgovci radnom snagom koji su mogli biti ili tipični trgovci servima, ili neke vrste posrednika u zapošljavanju, koji su prvima, po metodama rada, bili vrlo slični. Takav se proces nije mogao zaustaviti jednostavno administrativnim mjerama, kao što se ni sama trgovina servima nije mogla spriječiti nekim dekretom gradske uprave. Da bi se postigao željeni cilj, trebalo je uložiti mnogo više napora, kao što možemo pratiti na primjeru Korčule.

Prve korčulanske odredbe o sprečavanju izvoza tuđih serva i slobodnih ljudi ne možemo precizno datirati, ali su bez sumnje u statut unesene negdje potkraj XIV st., a prije 1402. kada je donesena prva reformacija s tim u vezi. Predviđene su kazne vrlo oštre. Ako netko odvede s otoka tuđeg serva, mora gospodaru platiti 20 perpera ili mu tu svotu odraditi. U slučaju, pak, da odvede slobodnog čovjeka, očito silom, morao je njegovim najbližim rođacima platiti 30 perpera, a postao je i njihov serv. U slučaju da nije mogao platiti, odrezali bi mu jednu nogu, ali bi uza sve to pao u ropstvo. Bjezuncima se plijenila imovina, a bili bi i vječno prognani s otoka. Očigledno je kasnija odredba, koja predviđa novčanu kaznu od 50 perpera u slučaju otmiče tuđeg famula, odnosno serva. Serva bi tada, ako je dobrovoljno pristao na bijeg, golog šibali po gradu. Napokon, 1402. donesena je prva konkretna odredba u cilju sprečavanja trgovine ljudima.⁷¹ U vijeću je te godine jednoglasno prihvaćena zabrana kupovanja serva pod kaznom od 50 dukata, osim ako je servus kupljen za vlastite potrebe. U trgovačkim poslovima vezanim uz preprodavanje ljudi nije se smjelo ni posredovati niti se smjelo, po »onima s Neretve«, dovoziti ljude na otok. Potpuno je bilo zabranjeno i kupovanje kršćana, bez obzira da li za vlastite potrebe ili ne. Ako se takvom odlukom

⁶⁹ StŠ R, 187.

⁷⁰ Dinić-Knežević, n. dj., 60—61.

⁷¹ StK R III, 36.

vijeća možda i spriječ lo dovoženje serva na otok u svrhu daljeg preprodavanja, izvoz radne snage s otoka sigurno nije zaustavljen. G. 1414. vijeće je prinuđeno donijeti novu odluku o zabrani izvoza bez dopuštenja vlasti, pod kaznom od 25 perpera.⁷² Ta se zabrana odnosila podjednako na izvoz žena i muškaraca, te onih koji su bili nećiji laboratorij ili nisu. Podrazumijevalo se da se pri odvođenju ljudi misli na one koji se odvođe u Apuliju, Dalmaciju ili na Hvar. Iz ovog se teksta, pored činjenice da je izvoz ljudi i dalje bio velik, te da je u nj bila uključena ne samo pomoćna radna snaga, vide donekle i (glavni tokovi) te trgovine. Ljudi su se za Italiju odvozili bilo direktno u Apuliju, bilo posredno preko dalmatinskih gradova. Čini se da je Hvar, u odnosu na Korčulu, bio posrednička luka od posebnog značenja, ali o tome nemamo opširnijih podataka. Odredba iz 1414. nadopunjena je 1410. s još dvije.⁷³ Njima se zabranjuje bilo kakvo sudjelovanje u trgovini, pa bi onaj tko u njoj sudjeluje, bilo kao posrednik ili samo kao pisar, morao platiti znatnu svotu od 100 dukata, a u slučaju da to ne može izgubio bi desnu ruku. Napokon, zabranjen je dolazak na otok Sicilijancima i Kataloncima, kao trgovcima specijaliziranim za trgovinu ljudima, te im je odobreno da na njemu borave samo jedan dan radi snabdijevanja broda. Korčulansko je vijeće, dakle, uložilo napor da zaustavi trgovinu ljudima na otoku koji je, već zbog svog položaja, morao imati ulogu u posredovanju između područja oko ušća Neretve i Italije. Povrh toga, otok je, kao i ostale komune duž obale, bio pogođen i odlazanjem ljudi s vlastitog teritorija, pa je i to zahtijevalo poduzimanje određenih mjera u svrhu očuvanja demografskog standarda. Koliko su svi ti koraci bili efikasni, ne možemo odgovoriti u nedostatku uvida u postojeću arhivsku građu, ali nema sumnje da su utjecali na konačno nestajanje trgovine ljudima.

Sličnu je borbu protiv te trgovine, iako dugotrajniju, vodila i dubrovačka vlada. Vidjeli smo već da se prva ograničenja, odnosno pokušaji sprečavanja krijumčarenja, javljaju u prvoj polovici XIV st., a da se nastavljaju, iako manje intenzivno, i u drugoj. Situacija u Dubrovniku i u Drijevim, četiri godine nakon pokušaja zaustavljanja trgovine što su ga zajednički poduzeli kralj Dabiša i dubrovačka vlada nije bila bolja, jer je Stjepan Ostoja ponovno morao uputiti proteste Dubrovčanima. Ovi su zaista na početku XV st. uložili velik napor da napokon stanu na kraj preprodavanju ljudi na svojem području. To nam, uz sačuvane odredbe vlade, najbolje ilustrira pismo koje su kao odgovor uputili 1419. bosanskom velmoži Pavlu Jurjeviću: »A što pišete za one koji su čeljad' prodavali tamo na Drjevjuh' i tud ezi naš' počteni prijatelju svijetu skrovno nije i vsemu rusagu bosanskome, da cječa počten'ja krune bosanske mnogo smo se trudili, pisali i stratili, posilaje zaručaje na vse strane, koliko se je naša mošt' prostirala, da se ne prodaju. Jer' stoga bješe prirok' rusaga a i nam' po latin'sceh' mjestih gdje govorahu: Bosna prodaje l ude a tamo je Bosna bl zu vas a toj ste vse jedno. Molimo, da vi tok dobro znate o tom' našem' nastojanju. I k'di ishodi slavno pomenut'je presvjelti kral'

⁷² StK R III, 106.

⁷³ StK R III, 141, 162.

Ostoja u hlm'sku zemlju, jer' poslasmo naše poklisare k njemu navlastito za taj rabote, da se ne prodaju molekje, da pedepše, i kraljev'stvo mu hotje nim prostiti i nas' moli, da im' prostimo, i prostismo im', koji bjehu u tom' a da vekje ne čine, a s'di mi ne vjemo, Vaša ljubav' tamo more ih' bolje znati, ki toj čine i s kime se svjetuju.»⁷⁴

Dubrovačka se vlada, bez obzira da li su u Drijevimu trgovali i udima i njeni podanici, osjećala ugroženom zbog odjeka koji je takva trgovina imala u Italiji i dalje na Zapadu. Tvrdnje o nastojanju da se »ropci« i ostali trgovci ljudima na Neretvi onemoguće, iznesene u p'smu, najvjerojatnije nisu pretjerane, jer je Dubrovčanima bilo u interesu da u gradovima u kojima su na Zapadu trgovali na njih ne gledaju kao na ljude koji se protive kršćanskim zakonima, ne poštujući prirodnu ravnopravnost ljudi ili barem kršćana. Iz pisma se također vidi, a to potvrđuje i sačuvana građa, da su prodaju ljudi preuzeli na sebe sami Bosanci, te da Dubrovčani u njoj više nisu sudjelovali. Podaci iz XV st., koje je prikupio M. Dinić, svjedoče, štoviše, da su se otimanjem i prodajom ljudi uglavnom bavili vlasni iz dubrovačkog zaleđa, a da je i nekadašnji smjer trgovine zamijenjen novim — iz Bosne i Hercegovine prema turskim zemljama. Starim je smjerom dolazilo još samo roblje kupljeno od Turaka, te turskog i uopće orijentalnog porijekla. Uzroke takvim promjenama valja tražiti i u turskom nadiranjju na Balkan, ali i u djelatnosti komunalnih uprava na našoj obali, prvenstveno dubrovačke, preko čijeg je područja prelazio najvažniji trgovački pravac.

Još mnogo prije donošenja konačne odluke o zabrani trgovine ljud'ma, dubrovačka je vlada poduzimala konkretne mjere protiv trgovaca koji su se njome bavili, ponajprije iz Drijeva.⁷⁵ G. 1415. zabranila je svojim sucima i trgovcima u Drijevimu da trguju servima,⁷⁶ a iduće, 1416, konačno je zabranila trgovinu servima uopće.⁷⁷ U razlozima koji su vladu naveli na takav postupak, uz proteste okolne gospode protiv trgovaca u Drijevimu i drugih Dubrovčana, navodi se mišljenje da je takva trgovina sramotna, bezbožna i odvratna, protiv svake čovječnosti, nanoseći veliku sramotu gradu, a sve to zato što se ljudski rod, stvoren na sliku i priliku stvoriteljevu, pretvara u robu i prodaje poput životinja. Prekršteljima koji bi na bilo koji način sudjelovali u trgovini ili posredovali u njoj prijetila je kazna od 25 perpera po svakom prodanom robu, ali i šest mjeseci zatvora. Kapetan broda kojim bi se servi prevozili bio bi također kažnjen sa šest mjeseci zatvora, a mornari na brodu s tri mjeseca. To se odnosilo kako na Dubrovčane ili one koji su se smatrali Dubrovčanima, tako i na strance. Razvoj komunalne

⁷⁴ Truhelka, n. dj., 94.

⁷⁵ Dinić, 67/169.

⁷⁶ Dinić, 173/342.

⁷⁷ Dinić, 89/200. Dvije godine kasnije Malo vijeće je donijelo i odredbu protiv nasilnog odvođenja ljudi u ropstvo (Dinić, 91/203). Njome je određeno da nijedna osoba ne smije napustiti grad i otići u bilo koje mjesto unutar »zaljeva«, a da o tome ne obavijesti kneza i trojicu sudaca. Nitko, također, nije smio odvesti bilo koga izvan Jadranskog mora na brodu nekog Katalonca ili Sicilijanca.

svijesti došao je ovako formuliranom odlukom do punog izražaja. Nema nikakvih razloga da bi komuna upravo tada bila navedena na takav postupak nekim vanjskim, ekonomskim ili političkim razlozima. Pritisak vlasti u zaleđu trajao je dugo, najmanje dva desetljeća, a u vrijeme donošenja zabrane nema znakova da je ojačao. Također se ni ekonomskim uzrocima takav postupak ne može objasniti, jer zabrana trgovine nije mogla donijeti koristi Dubrovniku, kao što mu, najvjerojatnije, zbog odnosa prema opsegu trgovine u cijelosti, nije mogla nanijeti ni veću štetu. Zabrana nije posljedica ni opasnosti od demografske ugroženosti komune, jer je usmjerena protiv trgovine na širokom području od Budve do Splita, a ne samo protiv izvoza s vlastitog distrikta.

S druge strane, pripišemo li je spoznaji o pravima svih ljudi na određenu jednakost, moramo uzeti u obzir da zabrana isključuje nabavljanje serva za vlastitu potrebu. Prema tome, dubrovačkim građanima postojanje slojeva serva unutar njihova društva nije smetalo, nego su ga smatrali prirodnim. Ni tu, kao ni u drugim komunama duž obale, nikada nije donesena odluka o oslobađanju serva ili o ukidanju te vrste odnosa. Kod donošenja takvih sudova moramo ipak uzeti u obzir određene razlike između svijesti kolektiva i pojedinaca. Koliko to danas možemo pratiti, komunalno društvo Dubrovnika nije doduše nikada kao takvo odbacilo upotrebu serva niti je njihovo oslobađanje potvrdilo kakvom zakonskom odlukom, ali su zato pojedinci oslobađali serve, doprinoseći na taj način sigurnom, ali postepenom nestajanju toga gradskog sloja. Dakako, iako se ova tvrdnja u obliku pretpostavke temelji na izvornom materijalu, ona zahtijeva još mnogo proučavanja i potvrđivanja na problemima druge vrste.

Posljednji grad koji je odlučio spriječiti odvoženje ljudi bio je Kotor.⁷⁸ Tekst te zabrane osvjetljava problem druge vrste — opasnost od gubitka radne snage u samom gradu, jer je iz njega odvođena uglavnom posluga obvezana ugovorom prije isteka dogovorenog roka.

Prijelazno razdoblje XIV u XV st. obilježava, dakle, pokušaj primorskih komuna da spriječe odvoženje ljudi iz zaleđa i sa svojeg područja, ali da, barem u nekima od njih, ukinu i trgovinu robljem. Dok ovu prvu pojavu lako možemo objasniti ekonomskim razlozima, imajući u vidu i eventualnu opasnost od prevelikih demografskih gubitaka, u prvom redu radno najaktivnijeg dijela stanovništva, drugu možemo tek donekle protumačiti kao posljedicu političkih prilika, nastalih pritiskom zaleđa na grad, ali je u biti moramo promatrati kao rezultat razvoja i jačanja komunalne svijesti i njene sve jače prisutnosti unutar gradskih društava. To je pojava koju, preko nastojanja da se spriječi trgovina ljudima, susrećemo od Kopra do Dubrovnika. Pa upravo i ta sveobuhvatnost ove pojave svjedoči u prilog našoj tvrdnji, jer se teško neki drugi razlozi mogu primijeniti na komune tako različitog zemljopisnog položaja i nimalo slične ekonomske uloge.

»Razdobljem zabrana« nije trgovina servima definitivno ukinuta. Tako nešto nije se ni nastojalo postići. Nekršteni i pravoslavni robovi, do nekog

⁷⁸ StKot, *Partes captae in consiliis civitatis Cathari*, str. 409, 30. VIII 1439.

vremena i bosanski patareni, i dalje su predstavljali predmete trgovine čiji se intenzitet ipak smanjio. Moguće joj je značaj u očima suvremenika opao i zbog mnogo veće opasnosti koja se u to vrijeme nadvila nad zaleđe jadranskih gradova. Turske provale su, znatnim odvođenjem stanovništva u roblje, definitivno prekinule stare pravce izvoza radne snage, usmjerivši ih uglavnom prema istoku.

Pa ipak, izvoz serva u Italiju nije bio ugušen zauvijek. Obnavljao se u jeku turskih ratova u Hrvatskoj i Dalmaciji kao posljedica pljački koje su vršili mletački plaćenici i uskoci u krajevima u kojima su se borbe vodile. Kakve je razmjere u pojedinim razdobljima takva trgovina dobivala, pokazuju podaci iz splitskog arhiva, koje je za 1540. objav o Giuseppe Allachevich.⁷⁹

Istodobno nastavljalno se i odvođenje radne snage s područja samih gradova. O njegovom intenzitetu ne možemo govoriti, ali upućujemo na odredbu hvarskog statuta iz 1543. kojom se prijeto globom od 100 dukata ili desetogodišnjim izgnanstvom onome tko proda tuđeg serva ili ancilu.⁸⁰

Kada je te pojave nestalo, ne možemo reći. Svakako valja imati na umu da je područje istočnojadranske obale, kao i njenog zaleđa, s izuzetkom nekih gradova oduvijek bilo pasivan kraj i kao takav pogodan izvor radne snage potrebne zapadnoevropskoj ekonomiji.

Zusammenfassung

DER HANDEL MIT DEN ARBEITSKRÄFTEN AN DER ÖSTLICHEN KÜSTE ADRIAS — ENTWICKLUNG UND BEDEUTUNG.

In diesem Text bearbeitet der Verfasser das Problem des Sklaven- und Arbeitskraft Handels von XII bis zum Anfang des XV Jahrhunderts. Obwohl die ersten Nachrichten über diesen Handel schon aus dem X Jahrhundert datieren, systematisch kann man sie erst von der zweiten Hälfte des XIII Jahrhunderts analysieren, weil sich erst seit dieser Zeit in den Küstenstädten das Notariat entwickelte.

Die Menschen, mit denen gehandelt wurde, konnten unfrei sein, in welchen Falle der Autor sie mit den Terminen *Servi* und *Ancile* bezeichnet, aber sie konnten auch halbfrei sein (*Famuli*). Der Unterschied bestand darin, dass die Serven ohne Zeitbegrenzung verkauft wurden, und für Ihre Arbeit nicht bezahlt wurden, während die Famulen Arbeitsverträge mit eigenem Willen auf begrenzte Zeit und für einen bestimmten Lohn abschlossen. Diese Verträge wurden über Vermittler abgeschlossen.

⁷⁹ Allachevich: n. dj. U ugovorima koje je pronašao, zabilježene su prodaje 66 osoba, uglavnom žena i djece, koje su uskoci i mletački vojnici zarobili u Hercegovini. Velika je većina pravoslavne vjere, ali je moguće da se time samo htjelo steći pokriće za prodavanje ljudi koje je u Sp'ltu bilo zabranjeno statutom. Ostali su bili muslimani. Pravoslavni su prodavani samo na određeni rok, koji se kretao od 10 do 20 godina, a muslimani bez vremenskog ograničenja. Cijene su se kretale od 5 do 20 dukata. Alačević citira i kneževu presudu kojom kažnjava dvojicu uskoka zato što su potajno pokušali iz grada izvesti četiri osobe i prodati ih nekom Portugalcu. Uskoci su zbog ratnih zasluga oslobođeni, ali je knez zabranio dovođenje u grad ljudi i stvari otetih od Turaka u svrhu prodaje.

⁸⁰ StH Aggionta, 73.

sen, die dabei einen grossen Gewinn erzielten. Indem die Famulen meistens nach Italien gesandt wurden, hatte auch dieser Export der Arbeitskraft einen Charakter des Handels.

In der Periodisierung dieses Problems erkennt man drei Phasen. Es scheint, dass die erste Phase des Exports der Menschen meistens aus Dubrovnik und dem Markte an der Neretva stattgefunden hat. Die Anfänge dieser Phase, die bis zum Ende des XIII Jahrhunderts dauerte, können wir wegen Mangels der Quellen nicht bestimmen. Doch die ersten Nachrichten über diesen Handel haben wir schon aus dem X Jahrhundert. Um 1300. wird der Export der Serven beendet und es beginnt die Phase der Stagnation, die bis zu den fünfziger Jahren dauert. Gleichzeitig verlässt man die Benützung Ihrer Arbeit und beginnt man die Arbeitskraft der Famulen im Haushalt und Gewerbe zu benützen. Die dritte Phase charakterisiert ein grosser Zuwachs der Arbeitskraft, wobei sie sich nicht mehr nur über Dubrovnik und der Neretva, sondern auch über Zadar, entwickelt. Die demografischen Verluste des Hinterlandes, aber auch die Veränderung der moralischen Auffassungen, führten zu einer weiten Aktion des Verbotes dieses Handelns. Den ersten Verbot bringt Split schon 1375. und danach auch andere Kommunen, als letzte Kotor, 1439. Mit diesen Verboten wurde nur der Handel mit den Katholiken verhindert, so dass die Orthodoxen, Patarenen und Muslimanen weiter frei verkauft wurden. Dazu brachten auch die türkischen Kriege bei.

Der Verfasser analysiert auch die Bewegungen der Preise der Arbeitskraft, die Herkunft der Serven und Famulen, sowie der Verkäufer und der Käufer und auch die Frist der Vermietung.

Alle diese Faktoren haben während dieser Zeit ziemliche Veränderungen erlebt, wass man teilweise aus den beigefügten Graphikonen über den Verkauf der Serven in Dubrovnik und Zadar sehen kann. Den wahren Wert des Menschenhandels hat der Verfasser am Beispiel des Händlers Žore Bokša aus Dubrovnik darzustellen versucht. Dieser reiche Händler spezialisierte sich für den Handel mit Bosnien und hat scheinbar nicht mehr als 5% seines Kapitals in den Menschenhandel investiert, obwohl der Handel sicher sehr einträglich war. Unter den fremden Händlern heben sich in einzelnen Zeitabschnitten diejenigen aus Bari, Florenz und Venedig, später auch die Spanier, hervor.

Die Serven wurden hauptsächlich aus Bosnien, der Herzegowina und Kroatien ausgeführt (Sehe Karte).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Ivan KAMPUŠ
Bernard STULLI
Jaroslav ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Jaroslav ŠIDAK

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3
Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 800 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.

Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — svibanj 1985.